

**Fuad İsayev<sup>1</sup>**

## **Dinə söykənən əxlaq**

### **Abstrakt**

İnsan ictimai bir varlıqdır. Onun sahib olduğu fərdi və ictimai yönlər bir birindən təsirlənir və bir birini tamalayır. İslam dini insanın hər iki tərəfinə xitab edən bir çox prinsiplər gətirmişdir. Fərdi yönü, yəni mənəvi aləmi düzgün inşa etmədən, ictimai yönü yəni sosial həyatı nizamlı şəkildə yaşamq mümkün deyil.

Mövzümüz “Təsdiq sahələsində əxlaqın dinə ehtiyacı” olduğu üçün ilk öncə din və əxlaqın tərifini nəzərdən keçirək, çünki məntiqi nöqteyi-nəzərdən mövzunun düzgün tərif olunması mövzu haqqında düzgün bilgi əldə etməyə zəmin yaradır. “Din” ərəb sözü olub, lüğətdə mükafat mənasını ifadə edir. “Din vəhy ilə gələn, insanların Quran və sünnə vasitəsilə doğru yola hidayəti üçün onlara çatdırılan həqiqətlər və dəyərlər toplusudur.” “Əxlaq” xülq sözünün cəm formasıdır: xəlf və xülq sözləri ərəb mənşəli olub, eyni kökdən götürülmüşdür, lakin məna etibarı ilə bu sözlər bir-birindən fərqlənir: “xülq” daxili xüsusiyyəti, “xəlf” isə zahiri formanı nəzərdə tutur. İnsanlarda müşahidə olunan hər bir daxili keyfiyyət, əməl və hərəkət əxlaq və əxlaqi rəftar adlanır.

**Açar sözlər:** din, əxlaq, fərdi, ictimai

### **Giriş**

Müqəddəs kitabımıza nəzər saldıqda, əxlaq mövzusunda həm fərdi və ictimai yönə üstünlük verildiyini görürük. İnsanın şəxsiyyəti, davranışı daha çox bəyan olunur. İnsanın həqiqəti açıqlandıqdan sonra onun təqva, ixlas, ədalət doğruluq və bu kimi mənəvi sifətlərinə toxunulur. Bu xüsusiyyətləri mənimsəməkdən ötrü insan mənəvi aləmini tərbiyə etməlidir. İnsanlığın əsası bu prinsip üzərində qurulmuşdur. Mənəvi dünyamızı tərbiyələndirməklə, sosial həyatda ictimai mənasibətlər düzgün tənzimlənəcəkdir.

Dinimizin Tovhid əqidəsi ədalətdən ayrı olmadığından, dünya və axirət əlaqəsi də ayrılmaz hissədir. Nəfsin paklanması ilə Allaha yaxınlıq əlaqəsi bir birini

---

1. İslam Araşdırmaları fakültəsinin məzunu, İslam Araşdırmaları institutu, Əl-Mustafa Beynəlxalq Virtual Universiteti, Qum, İran.

tamamlayır. Nəfsi paklaşdırmaqla Allaha yaxınlaşmaq, Allahı tanımaqla nəfsin psaflaşdırılmasına nail oluruq. Bir sözlə, bütün və kamil lan dinimiz, iman, ibadət və əxlaq bütünlüyünü öz pərəstişkarlarına tövsiyə edir.

“Xalis və doğru olan dinə tərəf üz tut! Bu İlahi fitrətdir. Allah insanları onun əsasında yaratmışdır. Allahın yaradılışında heç bir dəyişkənlik yoxdur. Möhkəm din budur, lakin insanların əksəriyyəti (bunu) bilmirlər.”

“Əxlaqda qeyd olunan “pis” və “yaxşı” məfhumları insanın ixtiyari işləri ilə həmin işlərin son nəticəsi arasındakı əlaqə növünü göstərir. İnsanın hər hansı işi onun son xeyir məqsədi ilə müsbət əlaqədədirsə, həmin iş “yaxşı”, mənfi əlaqədədirsə “pis” sayılır.

İdrak - Obyektin özünün və ya əksinin insan varlığında hazır olması ilə yaranan şüurlu aktiv prosesdir və bu prosesdə insan varlığında yer alan obyekt, yaxud onun əksi, bilik adlanır.

Fəzilətlərin ən üstünü, kamalın ən son həddi məhz ədalətdir. Ədalət varsa, deməli, bütün fəzilətlər də vardır. Ədalətin əksi zülmüdür, zülm də bütün qəbahətləri özündə toplayır. Ədalət də elə bir xüsusiyyət, elə bir keyfiyyətdir ki, onun sayəsində bütün işlər normal həddə tənzimlənir, insanın nəfsindəki müxtəlif qüvvələr arasında uyğunluq yaranır, qüvvələrdən biri digərinə qarşı çıxmır.

### **Əxlaqın həqiqəti**

Əxlaqın həqiqəti dedikdə, insanın yaradılış məqsədi olan Allaha yaxınlıq və kamillik zirvəsi nəzərdə tutulur. Bildiyimiz kimi insanın həqiqəti onun ruhudur. İnsan ruhunu, nəfsini nə qədər yaxşı tanıyarsa, bir o qədər Allahı tanıyar və ona yaxınlaşmış olar. Necə ki hədisi-şərifdə deyilir: “Mən ərəfə nəfsəh fə ərəfə rəbbəh” – hər kəs özünü tanısa Allahını da tanıyar. Allaha yaxınlıq insan yaradılışının ən ömdə prinsiplərindəndir. Onun kamillik dərəcəsinə çatıb, ilahi feydz\ın bəhrələnməsi məhz həqiqəti tanımaqla başlanır. Həqiqət Allahın varlığına yeganəliyinə inanıb, ona yaxınlaşmaqdır. Həqiqi səadət budur. Qüdrətli məbud insana məhəbbətlə nəzər salıb onu öz mərhəmətinə qərq etsin. Bildiyimiz kimi tarix boyu bütün bəşəriyyət həqiqətin axtarışında olmuş, ona yaxınlaşma üçün daim hərəkətdə olmuşlar. Hətta bütperəstlər belə Allaha yaxınlaşmaq üçün müəyyən ayinlər yerinə yetirirdilər. Bu haqda Quranda oxuyuruq:” Biz bütələrə yalnız Allaha yaxınlaşmaq üçün ibadət edirik. Ayə Məkkə müşrüklərinin dilindən deyilir. Ən yaxın yol və ən dəqiq yolu bizə elə ilahi vəhy göstərir. Bilirik ki insan əqli bəzi məsələləri dərk edir amma bəzi məsələlər onun əhatəsindən uzaqdır. Buna görə bəzən insan ağılı ilahi vəhyin köməyi ilə bu cür məsələlərin öhdəsindən gəlir.

Beləliklə, Allah peyğəmbər vasitəsi ilə insanlara həqiqətin nə olduğunu çatdırıb höccətini tamamlamışdır. "Allah bəşarət verən və xəbərdarlıq edən peyğəmbər göndərmişdir."<sup>2</sup>

Digər bir tərəfdən Həqiqəti tanımaq hissi bütün insanların vücudunda fitri olaraq vardır. Demək olar ki hamı həqiqət axtarışındadır, hamı ona yaxınlaşmaq istəyir. Bəs, fitri istəkdir. Ancaq necə və hansı yollarla İlahi həqiqətə yaxınlaşmaq olar? Görəsən bu yaxınlıqdan məqsəd nədir? Zamanla yaxınlıq mümkündürmü? Yoxsa məkana həm ehtiyac var, yada başqa yaxınlıq nəzərdə tutulur? Bu kimi suallara cavab verməkdən ötrü gəlin bəhsimizə ətraflı nəzər salaq.

### **Təsdiq zəmanəti sahəsində əxlaqın dinə ehtiyacı**

#### **İslam - fitrət dini**

فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا ۚ فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا ۚ لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ۚ ذَٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ

"Xalis və doğru olan dinə tərəf üz tut! Bu İlahi fitrətdir. Allah insanları onun əsasında yaratmışdır. Allahın yaradılışında heç bir dəyişkənlik yoxdur. Möhkəm din budur, lakin insanların əksəriyyəti (bunu) bilmirlər."<sup>3</sup>

İslam dini sonuncu və ən kamil din olduğu üçün onun bütün qayda -qanunları insan fitrəti (yəni "anadangəlmə xüsusiyyətlər") ilə uyğundur və həyatın müxtəlif sahələrində insana nicat (xilas) yolunu göstərir. Beləliklə, dinlər içərisində son və haqq din İslam dini olduğu üçün dinin İslama uyğun tərifini qeyd edirik:

"Din" ərəb sözü olub, lüğətdə mükafat mənasını ifadə edir.

"Din vəhy ilə gələn, insanların Quran və sünnə vasitəsilə doğru yola hidayəti üçün onlara çatdırılan həqiqətlər və dəyərlər toplusudur."

Bəşərin səadəti istər bu dünyada, istərsə də axirətdə gündəlik həyatın müxtəlif (həm fərdi, həm də ictimai) sahələrində İslami qayda - qanunlara əməl etməklə birbaşa bağlıdır.

İslam dini əsas üç mühüm sahəyə ayrılır:

1. "Üsuliddin" adlanan əqidə sahəsi insanın fikir və əqidəsinin islah olunması üçün nəzərdə tutulubdur. Bu sahə əqidə məsələləri ilə bağlı olduğuna görə, hər bir müsəlman həmin məsələlərdə əminlik əldə etməli, əminlik isə dəlil - sübuta əsaslanmalıdır.

---

<sup>2</sup> - Bəqərə surəsi, ayə 213

<sup>3</sup>. Quran: Rum surəsi, ayə: 30.

2. “Firuiddin” – “Fiqh” və ya “Əhkam” adlanan sahə isə əməli göstərişlər sahəsidir ki, insan Allaha itaət etmək məqsədilə bir sıra əməlləri yerinə yetirməli, bir sıra əməllərdən isə çəkinməlidir.

3. “Əxlaq” adlanan psixoloji və rəftar sahəsi isə insanın ruh və rəftarının islahından bəhs edir.

Sadə bir bənzətmə ilə bunu belə ifadə etmək olar: İslam dini sanki bir ağac, üsuliddin bu ağacın kökləri, firuiddin onun gövdə və budaqları, əxlaq isə sanki , onun yarpaq və meyvələridir: gözəl əxlaq şirin meyvə, çirkin əxlaq çürük meyvə !

Bu misaldan aydın görünür ki, ağacın əsas məqsədi, şirin dadlı meyvənin əldə olunmasıdır, lakin meyvənin əldə olunması üçün ağac sağlam kök, möhkəm gövdə və budaqlara malik olmalıdır.

Bu üç sahəni nəzərdən keçirsək, görərik ki, əqidəyə aid məsələlər praktiki məsələlər deyil, yəni birinci sahədə yalnız bu əqidələrə sarılmaq və onlara səmimiyyətlə inanıb, dildə etiraf etmək tələb olunur. Fiqh və əxlaq məsələlərinin məzmunu isə fərqlidir, çünki bu iki sahədə bir sıra İlahi qanunlar və dəyərlərə istinad edən qaydalarla üzləşirik. Məsələn, namaz qılmağın vacib olması, özünü başqalarından üstün tutmağın pis olması kimi digər fiqhi və əxlaqi təlimlər təkcə inanılmalı əqidələr yox, həm də İlahi qanunlar və dəyərlər toplusuna aid olan əməllərdir. Deməli, İslam dini özündə həm həqiqətləri, həm də dəyərləri əhatə edən bir dindir.

Əxlaq İslam dininin əsas sütunlarından biri olduğu üçün, əxlaqın da tərifinə diqqət etməliyik. Beləliklə, “Əxlaq” xülq sözünün cəm formasıdır: xəlq və xülq sözləri ərəb mənşəli olub, eyni kökdən götürülmüşdür, lakin məna etibarı ilə bu sözlər birbirindən fərqlənir: “xülq” daxili xüsusiyyəti, “xəlq” isə zahiri formanı nəzərdə tutur. İnsanlarda müşahidə olunan hər bir daxili keyfiyyət, əməl və hərəkət əxlaq və əxlaqi rəftar adlanır.

### **Müsəlman mütəfəkkirlərinin “Din və Əxlaq” barədə görüşləri**

İslam filosofları və sxolastları (mütəkəllimləri) arasında hicri IV və V əsrlərdə geniş yayılmış “işlərin yaxşı-pisliyinin zati<sup>4</sup> olub-olmaması və bunun müstəqil ağıl qüvvəsi tərəfindən edilib-edilməməsi” bəhsi əslində din və əxlaq mövzusunun ilkin təzahürü idi.

Həmin bəhsin mahiyyəti haqqında bunu demək olar ki, İslam sxolastikasının erkən çağlarında, yəni hicri IV və V əsrlərdə mütəkəllimlər arasında belə bir məsələ müzakirə olunmağa başladı ki, insan ağılı dini hökmlərə və qanunlara müraciət etmədən, işlərin yaxşı və ya pis olduğunu dərk edə bilərmə? Bu problemi digər formada da ortaya qoymaq olar: “İnsanın yerinə yetirdiyi işlərin Allah tərəfindən pis

---

<sup>4</sup>. Ərəbcədir: 1. Əsil, mənşə, mahiyyət, kök, nəsil, nəsəb. 2. köhn. Şəxs, adam, şəxsiyyət, sima. 3. Özü, öz nəfəsi, öz varlığı.

və ya yaxşı olması göstərilməsə, həmin işlər öz-özlüyündə zati olaraq pis və ya yaxşı adlana bilərmi? ”

Göründüyü kimi, müsəlman dünyasında sxolastik bəhslərin formalaşdığı ilk çağlarda dinin əxlaqla qarşılıqlı münasibəti əsas müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Həmin vaxtlar məsələnin öz həllini tapmasında müsəlman mütəfəkkirlər tərəfindən iki yol təklif edildi: əşərilik və mötəzililik.

Əşərilik cərəyanı işlərin yaxşı və pisliliyinin tam şəkildə Allahdan asılı olduğunu, mötəzililik (xüsusilə də, imamilik) təlimləri isə bütün işlərin deyil, bəzi işlərin yaxşı və pisliliyinin ağıl tərəfindən dərk edildiyini bildirmişlər.

İndi din və əxlaq münasibətləri barədə irəli sürülən həmin iki görüşlə, daha sonra isə digər müsəlman filosofların bu haqdakı fikirləri ilə tanış olacağıq.

### **Əşərilik**

Kəlam elmində əsas qollardan biri kimi, hicri tarixi ilə IV əsrin əvvəllərində Əbülhəsən Əl-Əşəri tərəfindən yaradılan əşərilik dini-fəlsəfi təlim kimi tanınır. Əslində bu məktəb həmin dövrdə İslam sxolastikasının digər fəal cərəyanı olan mötəzililik ilə mübarizə şəraitində yeni kəlam məktəbi kimi formalaşdı. Sözügedən məsələnin (“işlərin yaxşı-pisliliyinin zati olub -olmaması və bunun müstəqil ağıl qüvvəsi tərəfindən edilib-edilməməsi”) əşərilik məktəbi tərəfindən izahına gəldikdə, burada problemin qoyuluşu ilə bağlı bir məqam müqəddimə olaraq aydınlaşdırılmalıdır.

Öncə də qeyd edildiyi kimi, İslam sxolastikasında “ din və əxlaq münasibətləri “ bəhsi işlərin yaxşı və ya pisliliyinin İlahi iradədən asılı olmaması mövzusunun müzakirəsi ilə başlamışdı. Burada bir məsələni vurğulamaq lazımdır ki, müsəlman mütəəllimləri arasında mövcud olan bu problemin iki aspekti var idi. Daha doğrusu, həmin məsələ iki hissədən ibarət idi: birinci hissədə işlərin zati olaraq öz-özlüyündə yaxşı və ya pis adlana bilməsi, ikinci hissədə işlərin pis və ya yaxşı olmasının ağıl tərəfindən dərk olunub-olunmaması müzakirə edilirdi.

### **Əşərilikdə problemin həlli**

Əşərilik məktəbi yarandığı dövrdə bəzən dini əqidələrin izahında ağıla istinad etsə də, bir sıra məsələlərdə aqlın rolunu tam inkar edirdi. Hər iki mərhələdə həmin münasibət müşahidə olunur, yəni Əl-Əşəri işlərin yaxşı və ya pis olmasını həm zati, həm də əqli idrak aspektindən tam İlahi iradə və qanunlara əsaslandırır. Deməli, əşərilik məktəbi baxımından heç bir iş öz - özlüyündə yaxşı və ya pis deyil. Təkcə Allahın yaxşı və ya pis hesab etdiyi işlər həmin xüsusiyyətlərə malik ola bilər, həmçinin insan İlahi iradənin köməyi olmadan işlərin yaxşı və ya pis olduğunu dərk edə bilməz. Bu mərhələdə də son söz Allaha məxsusdur. Beləliklə, biz yalnız Allah-Taala tərəfindən günah adlanan işləri günah hesab etməliyik. Qeyd etmək lazımdır ki, Əl-Əşəri özünün “ Əl-Lümə ” əsərində rəasional dəlillərdən istifadə etsə də, “ Əl-İbanə ” kitabında bütün əqli istinadlardan imtina etmişdir. Əşəri bütün əsərlərində

işlərin yaxşı və ya pis olmasının zatiliyini dindən kənarda müəyyənləşməsinə inkar etmişdir.

### **İmamilik və mötəzililik**

İmamilik və mötəzililik cərəyanları öncə qeyd etmək lazımdır ki, din və əxlaq münasibətləri mövzusunda eyni mövqedən çıxış etmişlər. Onlar bəzi işlərin zati və dindən müstəqil şəkildə yaxşı və pis olduğunu təkid edirlər. Nəsrəddin Tusi bu ideyanın öncüllərindən olan mütəfəkkir öz “Təcridül - etiqaq” əsərində bildirir ki, biz bəzi işlərin tam rəşadət şəkildə pisliliyini sübuta yetirə bilməsək, şəriət hökmlərini də qəbul edə bilmərik. O deyir: “Əgər bütün işlərin yaxşı və ya pis olmasını yalnız şəriət hökmləri və dinə əsaslandırısaq, bu vaxt məntiq hökm edər ki, şəriətin özünün düzgünlüyü iddia edilməməlidir. Məsələn, əgər yalan danışmaq ağıl və zəka baxımından pis sayılmasa və yalan danışmağın pisliliyinin şəriət mənbəyindən əldə edilməsini zəruri saysaq, bu vaxt Allah tərəfindən din gətirmiş peyğəmbərin də sözlərini və şəriətini qəbul etməyimiz zəruri olmayacaq. Çünki yalan danışmaq pis iş olmadığına görə peyğəmbərin sözlərinin yalan olması ehtimalı mövcuddur. Beləliklə, onun peyğəmbərliyi sübuta yetməyəcək.”<sup>5</sup>

Başqa sözlə, biz hətta peyğəmbərin sözünün düzgün olmasını təsdiq etmək üçün öncədən və tam müstəqil əqli idrak yolu ilə yalanın pisliliyini dərk etməliyik. Çünki yalan danışmağın pisliliyini şəriətlə əlaqələndirsək, bu vaxt şəriətin hökmlərini qəbul etmək məcburiyyətində qalmayacağıq.

Qeyd edək ki, insani əxlaq normalarının qəbulu digər bir fəlsəfi problemə bağlıdır. Bu, insanın iradə azadlığına malik olub-olmaması məsələsidir. Əşərilik məktəbində bütün işlər Allahın iradəsinə aid edildiyinə görə insan azad iradə sahibi sayılır. Bütün işləri ərsəyə gətirən Allah və Onun əzəli iradəsidir. Bu məqamda normativ əxlaq prinsiplərindən danışmaq cəfəngiyyatdır, çünki ənənəvi əxlaqda insanlara yaxşı işləri həyata keçirmək və pis işlərdən çəkinmək tövsiyə olunur. Azad iradə olmayan yerdə isə insanlara bu qəbil tövsiyələr vermək tam mənasızdır. Deməli, əşərilik təliminin müddəalarından biri insanda azad iradənin imkansızlığıdır. Bu baxış ikinci dəstənin görüşlərində tam fərqlidir. Onlar insanın azad iradəyə malik bir varlıq olduğuna inanırlar. Buna görə də, insan azad təfəkkür və sağlam düşüncə sahibi olaraq bir sıra ümumi əxlaq qanunlarını dərk edə bilər. Beləliklə də, bu şəraitdə əxlaq prinsiplərindən danışmaq olar.

Əşərilikdə yaranan digər problem ondan ibarətdir ki, Allah-Taala çox rəzil insanları cənnətə, yüksək İlahi və insani dəyərlərə malik olan insanları isə cəhənnəmə ata bilər. Yəni Allah-Taala belə bir iş görsə, biz Allahı bu işinə görə qınaya bilmərik, çünki yaxşı və pis işləri tam İlahi iradə ilə əsaslandırısaq, bu vaxt Allahın bütün işləri yaxşı hesab edilməlidir. Onda Allahın yuxarıda qeyd etdiyimiz işləri də, yaxşı

---

<sup>5</sup>. Hilli, “Kəşful murad fi şərhi təcridil - etiqaq”, s. 303.

hesab edilir, halbuki bu müddəə imamilik və mötəzililik təlimlərində qətiyyətlə rədd edilmişdir. Həmin təlimlərə əsasən, Allah-Taala ədalətlidir, Onun ədaləti qeyd olunan işlərin Allah tərəfindən həyata keçməsinə izin vermir. Buna görə də, bu iki İslam sxolast cərəyanlarına “ədliyyə” (Allahın ədalətini qəbul edənlər ) adı verilmişdir. Burada artıq daha bir suala cavab verməliyik: Ədliyyə cərəyanının din və əxlaq münasibətləri mövzusunda əxlaqın ümumiyyətlə, dindən asılı olmadığı bildirilir, yoxsa bəzi əxlaq qanunlarının müstəqil şəkildə dərk edildiyi təkid olunur?

Bu sualın cavabında bildirmək lazımdır ki, ədliyyə məktəbi təlimlərində bir sıra fundamental xarakterləri etik qanunların tam rəşional müstəvidə aludə olması mümkün sayılır. Növbəti misallara diqqət yetirək:

Başqalarının hüquqlarına təcavüz etmək pisdır, zəif insanlara kömək etmək yaxşıdır, yalan danışmaq pisdır. Bu tipli əxlaq qanunları tam şəkildə insan zəkası tərəfindən dərk olunur. Lakin həmin bünövrə qanunları ağıl yolu ilə təsdiqlədikdən sonra əxlaq və dinin digər əxlaq qanunları ilə sıx əlaqəsi başlanır. Misal üçün namaz qılmaq dində əxlaqi bir vəzifə kimi insanlara vacib edilmişdir. Bu qəbildən olan əxlaq normalarında əxlaq tamamilə dindən asılıdır.

### **Ustad Misbah Yəzdinin baxışları**

Müasir İslam filosofu Misbah Yəzdi din və əxlaq münasibətlərində bir qədər fərqli baxışlarla çıxış edir. O, “Əxlaq fəlsəfəsi” əsərində yazır:

“Əxlaqda qeyd olunan “pis” və “yaxşı” məfhumları insanın ixtiyari işləri ilə həmin işlərin son nəticəsi arasındakı əlaqə növünü göstərir. İnsanın hər hansı işi onun son xeyir məqsədi ilə müsbət əlaqədədirsə, həmin iş “yaxşı”, mənfi əlaqədədirsə “pis” sayılır. Bu ideyanın özü dini qanunlardan götürülməmişdir, yəni bu müddəanı təsdiqləmək Allahı, peyğəmbərləri və dini qanunları qəbul etmək deyil. Bəs insanın varlığının son məqsədi nədir? Bu sualı cavablandırarkən əxlaqın dinlə əlaqəsi üzə çıxır. Biz insanın son məqsədini araşdırarkən və bu suala cavab verərkən, həmin məqsədin “Allaha yaxınlaşmaq” olduğunu vurğulayırıq. Həmçinin yaxşı işləri müəyyənləşdirmək və onların son məqsədlə əlaqəsini səciyyələndirmək üçün insanın əbədiliyini və onun axirət həyatında öz yaşayışını davam etdirəcəyini ortaya qoymalıyıq. Əxlaq qanunlarının təyin edilməsində ölümdən sonrakı həyata inam ona görə zəruridir ki, biz inanlı insana belə bir tövsiyə verə bilərik: sənin son səadətin və varlığın son məqsədi bir sıra maddi və dünyəvi mənafeələrinə zidd olarsa da, əbədi mənafeələrini üstün tutmalısən. Çünki həqiqi xeyir məhz bundadır və bunun əksinə olan işlər pis işlərdir. Deməli, Allahın varlığının təsdiqindən əlavə məəd əqidəsi də əxlaq qanunlarının müəyyənləşməsi və sabitləşməsi üçün zəruridir.”

Misbah Yəzdi bunu da əlavə edir ki, müstəqil insan zəkası bir sıra ümumi əxlaq qanunlarını dərk edə bilsə də, onun nümunələrini müəyyənləşdirməkdə acizdir. Məsələn, ağıl dərk edir ki, ədalətli olmaq yaxşıdır, lakin bir çox xırda məsələlərdə

hansı rəftarın ədalətə uyğun olduğu qaranlıq qalır. Həmin məsələlərdən biri də cəmiyyətdə kişi və qadın hüquqlarının bərabərliyi məsələsidir. Biz bu qəbil məsələlərdə ədalətin tətbiqində çətinlik çəkirik və onların həlli üçün dini qanunlara müraciət etmək labüddür.<sup>6</sup>

1. Sekulyar əxlaq humanist ideyalara əsaslanır, dini əxlaq isə teoloji baxışlardan qaynaqlanır. Nəticədə sekulyar əxlaq cəmiyyətdə insanların fərdi hüquqlarının keşiyində dayanır, din məzmunlu əxlaq isə insanların yalnız Allah qarşısında vəzifələrinin düzgün həyata keçirilməsini özünün əsas qayəsi hesab edir. Bir sözlə, dini əxlaq insanların fərdi hüquqlarını tam təyin edə bilmir.

Qətiyyətlə deməliyik ki, bu iradla çıxış edənlər İslam dininin mahiyyətinə yetərincə varmamışlar. İlkin İslam dövrünü ötəri nəzərdən keçirsək görürük ki, bu müqəddəs din insanların bütün maddi və mənəvi ehtiyaclarını təmin etməyə çalışır, cəmiyyətdə bütün insanların həm sosial, həm də fərdi hüquqlarını bərpa etməyə səy göstərir. Quran ayələrini, bu səmavi kitabın İlahi hökmlərini mütaliə edərkən, onun insan hüquqlarına necə diqqət yetirdiyinə şahid oluruq. Burada nümunə olaraq Quranın bir neçə surəsindən bir neçə ayəni nəzərinizə çatdırırıq:

Allah-Taala “Əbəse” surəsində İslam peyğəmbərinin və yaxud Peyğəmbərə yaxın şəxslərdən birinin<sup>7</sup> kor bir kişi ilə rəftarını bəyan edərkən məlum olur ki, Allah-Taala cəmiyyətdə kimsənin hüquqlarının azacıq olsa belə tapdanılmasına razı deyil, çünki kor bir kişiye kiçik bir etinasızlıq səbəbindən bu barədə bir neçə ayə nazil olur. Təkcə bu ayələri əsas götürərək dini əxlaqın fərdi insan hüquqlarına sekulyar əxlaqdan yüngül yanaşması fikrini rədd etmək mümkündür. İslamda qeyd olunan ayələrə oxşar ayələr və hədislər kifayət qədərdir. Digər bir tərəfdən İslamda insanlara din ayinləri və qanunlar çərçivəsində təqdim olunan nə varsa, hamısı onların dünya və axirət həyatı üçün faydalı, bəzən də zəruridir. Deməli, bu baxımdan İlahi dəyərləri insani dəyərlərdən ayırmaq əsassızdır.

2. Müsəlman xalqların az bir hissəsi dini əxlaqa yiyələnmişdir. Yalan, rüşvətxorluq və bu kimi əxlaqa zidd işlərin müsəlmanlar arasında geniş yayılması onu göstərir ki, dini əxlaq sistemi cəmiyyətdə işlək ola bilməz.

Bu irada cavab olaraq deyirik:

a). Etik normalara zidd bir çox davranışları müsəlmanlara aid etmək olmaz. Bundan əlavə müasir dövrdə əxlaq problemi sekulyar cəmiyyətləri də narahat edir. Hətta bir çox sahələrdə, o cümlədən, ailə qurumu məsələlərində müsəlmanların problemləri digər dinlərə sitayiş edənlərin problemlərindən daha azdır.

b). Öncədən də qeyd olunduğu kimi, müəyyən qanunlar toplusunun mövcudluğu həmin qanunların cəmiyyətdə tətbiq edilməsinə zəmanət vermir. İslamda kamil və mütərəqqi əxlaq qanunlarının mövcud olması müsəlman adlanan insanların həmin

---

<sup>6</sup>. Misbah Yəzdi, “Düruse fəlsəfeye əxlaq”, s. 197-199

<sup>7</sup>. Quranda adı çəkilmədiyinə görə təfsirçilərin rəyi müxtəlifdir.

qanunlara uyğun yaşamasına təminat vermir. Deməli, biz həmin qanunların bəzən işləməməsinin səbəblərini araşdırıb tapmalıyıq.

3. Zaman dəyişdikcə onun tələbləri də dəyişir. Zamanla dəyişən, fərqlənən və inkişaf edən bəşər cəmiyyətləri üçün zamanla ayaqlaşan əxlaq qanunları tələb olunur, dini əxlaq qanunları isə dəyişməz və sabitdir. Deməli, dini əxlaq zamanın tələblərinə cavab verə bilməz.

Qeyd edək ki, İlahi dəyərlər əsasında formalaşan əxlaq sistemi dəyişkənliyə məruz qalan cəmiyyət üçün daimi olaraq əxlaq normaları tənzimləyir. Lakin bu o demək deyil ki, həmin əxlaq qanunları dəyişkənliyə məruz qalır. İnsanlar ilk yaranış günündən dünyanın sonuna qədər bir sıra dəyişməz qanunlara tabe olmalıdırlar. Məsələn üçün zaman nə qədər dəyişsə də, cazibə qanunu dəyişməzdir; min illər sonra da paradoks hallarının mümkünüzlüyü dəyişməz qalacaqdır. Deməli, bəşər həyatında yeniləşməyən ( heç vaxt dəyişməyən ) həqiqətlər vardır. Həmin həqiqətlərin bir hissəsi də insanları xoşbəxtliyə yönəldən əxlaq qanunlarıdır. Tam əminliklə deyə bilərik ki, “başqasının hüququna təcavüz etmək qadağandır” qanunu zaman və məkan çərçivəsinin fəvqündə dayanan bir qanun kimi dəyişməz qalacaqdır. Bizim qənaətimizə görə, İslamda mövcud olan etika qanunlarının hamısı bu qəbildəndir. Deməli, İslamın əxlaq qanunları bütün zaman və məkanlarda, habelə müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan xalqlar arasında həyata keçə bilən dəyişməz həqiqətlərdir.<sup>8</sup>

Beləliklə, əxlaqın dinə ehtiyacının təsdiq sahəsini daha yaxşı dərk edə bilməkdən ötrü təfəkkürün nə olduğunu anlamalıyıq.

### **İslam dünyagörüşündə idrak vasitələri** **Təfəkkür**

Qurani-Kərimdə təfəkkürlə bağlı buyrulur:

- "Biz bu misalları insanlar üçün çəkirik ki, bəlkə, düşünələr".<sup>9</sup>
- "Məgər onlar öz-özlüklərində Allahın göyləri, yeri və onların arasındakıları ancaq haqq-ədalətlə və müəyyən bir müddət üçün yaratdığını düşünmürlərmi?"<sup>10</sup>
- "De: "Kor görənlə bir olarmı? Məgər düşünmürsünüz ? "<sup>11</sup>
- "Yeri (insanların və başqa canlıların yaşaya bilməsi üçün) döşəyən (uzadıb genəldən), orada möhkəm dağlar, çaylar yaradan, bütün meyvələrdən (erkək-dişi, yaxud şirin-acı, turş- meyxos və s. olmaqla) cüt-cüt yetişdirən, gecəni gündüzlə (gündüzü də gecə ilə) örtüb bürüyən Odur. Şübhəsiz ki, bunda (bütün bu

---

<sup>8</sup>. Mail İsmayıloğlu, “Din fəlsəfəsi” (2009-cu il), s. 112-120.

<sup>9</sup>. Quran: əl-Həşr surəsi, ayə:21

<sup>10</sup>. Quran: ər-Rum surəsi, ayə:8

<sup>11</sup>. Quran: əl-Ənam surəsi, ayə:50

deyilənlərdə) düşünən insanlar üçün (Allahın qüdrətini və təkliyini sübut edən) neçə-neçə dəlillər vardır!<sup>12</sup>

- "O kəslər ki, ayaq üstə olanda da, oturanda da, uzananda da Allahı xatırlar, göylərin və yerin yaradılması haqqında düşünər".<sup>13</sup>

İndi isə təfəkkürlə bağlı hədislərə nəzər yetirək:

- "Təfəkkür, qəlbin bəsirət gözüne həyat verir".<sup>14</sup>

- "Bir saat təfəkkür yetmiş il ibadətdən xeyirlidir".<sup>15</sup>

- "Allahın nemətləri barədə edilən təfəkkür ən gözəl təfəkkürdür".<sup>16</sup>

- "Allahın nemətləri barədə təfəkkür edin, çünki heç vaxt Onun zatının əzəmətini dərk edə bilməzsiz".<sup>17</sup>

- "Allahın keyfiyyəti, necəliyi haqqında fikirləşən yolunu azar və məhv olar".<sup>18</sup>

- "Allahın zatı haqqında təfəkkürdən çəkinin, çünki bu, insan üçün yalnız sapqınlıq gətirər".<sup>19</sup>

### **Təfəkkürün əhəmiyyəti**

Quranda təfəkkürlə bağlı buyurulan ayə və hədislərə nəzər yetirdikdə təfəkkürün aşağıdakı kimi iki mühüm sahəyə ayrıldığı məlum olur:

1. Qadağan olunan təfəkkür:

a) Allahın zatı ilə bağlı

b) Günah və şərlə bağlı

2. Bəyənilən təfəkkür:

a) Yaradılış haqqında (Aləmşünaslıq)

b) İnsan haqqında (İnsanşünaslıq)

v) Allahın sifətləri haqqında (Allahşünaslıq).

### **İdeoloji və məchullu təfəkkür**

---

<sup>12</sup>. Quran: ər-Rad surəsi, ayə:3

<sup>13</sup>. Quran: Ali-İmran surəsi, ayə:191

<sup>14</sup>. Təməmi Amidi, Əbdulvahid ibn Məhəmməd "Ğurərul-hikəm və durərul-kiləm", s. 57

<sup>15</sup>. Təməmi Amidi, Əbdulvahid ibn Məhəmməd "Ğurərul-hikəm və durərul-kiləm", s. 56 - Bu hədisdən "Elə isə elmlə məşğul olan insana ibadət lazım deyil" - kimi nəticə almaq tamamilə yanlışdır. Çünki elm və ibadətlə bağlı yüzlərlə ayə və hədis mövcuddur. Bunların hər birini nəzərə aldıqda belə nəticə çıxır ki, bu hədisin mənası insanlara elmin müqəddəsliyini, ucalığını və əzəmətini göstərməkdir. Çoxsaylı ayə və hədislər bizə elmlə məşğul olarkən ibadəti unutmamağı, ibadətlə məşğul olduqda isə elmi unutmamağı tövsiyə edir və insanın bu ikisinin əhatəsində kamilləşə biləcəyini bildirir.

<sup>16</sup>. Müstədrəkül-vəsail, c. 11, s.185

<sup>17</sup>. Biharul-ənvər, c. 68, s. 322

<sup>18</sup>. Məhəmməd ibn Yəqub ibn İshaq Kuleyni, Üsuli-kafi, c. 1, s. 93; Biharul-ənvər, c. 3, s. 264

<sup>19</sup>. Səduq, "Tövhid", s. 457

Digər tərəfdən, insan, hətta (məsələn, Quranda təfəkkür üçün göstərilən) aləm, dəvə və səma haqqında düşündükdə də, məchullarla üzləşir və bu məchulları məluma çevirmək üçün təfəkkürdə yanlışığa yol verməməyə çalışır. Allah-Taala Qurani-Kərimdə Ali-İmran surəsinin 191-ci ayəsində buyurur: "O kəslər ki, ... göylərin və yerin yaradılması haqqında düşünər". Əlbəttə, bu ayədə göylərin və yerin yaradılması haqqında təfəkkür edərək heyret və imanla dolu: "Doğrudan da, Allah göyü və ulduzları nə qərribə yaratmışdır?" nəticəsi almır. Belə təfəkkür, yalnız imanlı şəxslərə aiddir. Elə şəxslər var ki, səmaya baxdıqda, heç də qeyd etdiyimiz nəticəyə yetişmirlər. Onlar heç ulduzları Allahın yaratdığı varlıq kimi qəbul etmirlər<sup>20</sup>. Yaxud yuxarıdakı iman yönlü sualdan sonra düşünə bilərik ki, "Onda bəs Allahu kim yaradıb?"; "Görəsən, bu Allahdan başqa Allah da varmı?"; "Əgər yoxdursa, bu Allah var ola bilirsə, niyə başqa Allah var ola bilmir?" və s. bu kimi suallar insanı məchullarla üz-üzə qoyur. Demək olar ki, çox zaman iman müstəqil şəkildə məchulları məluma çevirə və onlara cavab verə bilmir. Deməli, təfəkkür yalnız heyret və imanla dolu düşüncədən ibarət deyil. Yuxarıdakı birinci növ təfəkkürü ideoloji, ikinci növ təfəkkürü ( həqiqi sualla yanaşı olan təfəkkürü ) isə məchullu təfəkkür adlandırmaq olar. İdeoloji təfəkkürdən, adətən, Allaha iman gətirən və sadə insanlar istifadə edir. Həzrət Peyğəmbərin (s) bir çox dəyərli səhabələri də Allaha belə təfəkkürlə yaxınlaşmışlar. Məchullu təfəkkürdən isə daha çox, hər sözü asanlıqla qəbul edə bilməyənlər, alim və filosoflar istifadə edirlər. Hər halda, deyə bilərik ki, bu iki növ təfəkkürün bir- biri ilə sıx əlaqəsi vardır. Bu məsələ insan psixologiyası və başqa elmlərin mövzusuudur. Buna görə də alimlər təfəkkürə ümumi yanaşmış və ona geniş şəkildə izahlar vermişlər.

### **Təfəkkürün tərifi**

Təfəkkür ümumi camaat arasında "zəruri təsəvvür" dən ibarətdir. Yəni təfəkkür, başa düşülməsində düşüncəyə ehtiyacı olmayan məfhumdur. Amma elm və insan psixologiyası məqamında isə o, "nəzəri təsəvvüf " hesab edilir. Yəni onun mənası, tərifi dəqiq verilməlidir. Çünki elm dəqiqlik tələb edir və hər hansı bir sahə ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün, əlbəttə ki, hər şeyin dəqiq mənası izah edilməlidir. Alimlər ümumi olaraq təfəkkürə aşağıdakı kimi tərif vermişlər:

Təfəkkür - zehnin məchulla məlum arasındakı hərəkətindən ibarət olan aktiv idrak formasıdır.

Burada aktiv dedikdə, kompüter beyninin passiv hərəkətinin, yəni iradəsiz, ixtiyarsız, şüursuz hərəkətinin əksinə olaraq, onun iradəli, ixtiyari, şüurlu hərəkəti

---

<sup>20</sup>. Materialist görüşünə görə aləm və aləmdəkilər Allah tərəfindən deyil, maddələrin yerdəyişməsi və maddələrdəki dəyişikliklər nəticəsində yaranmışdır. Lakin Aristotel, Farabi və İbn Sina kimi böyük alimlər isbat etmişlər ki, hər şey Allahın iradəsi ilə yaranmışdır və materialist görüşü əsassızdır.

başla düşölür və bu hərəkət beş əsas mərhələyə bölünür. Bu mərhələlərə aşağıda işarə olunacaq.

### **Zəhin və kompüter**

Məlumdur ki, kompüterin işləmə prinsipi zəhnin işləmə prinsipi ilə eynidir. Alimlər zəhin üzərində uzunmüddətli araşdırmalardan sonra, nəhayət, süni zəhni — kompüterini ixtira edib təkmilləşdirmişlər.

Siz kompüterdə bir məsələni həll edərkən müəyyən düymələri basmaqla bir anda məsələnin həllini ekranda müşahidə edirsiniz. Amma bəzən bu proses bir qədər uzun çəkir. Zəhin də (demək olar ki,) eynilə belədir. Amma gəlin görək kompüterdə, bir anda baş verən hərəkət hansı mərhələləri keçərək sona çatır?

Kompüter ikilik (0;1) say<sup>21</sup> sistemində işlədiyindən, daxil edilən məlumatların hamısını ikilik say sisteminə çevirərək məsələni həmin məkanda həll edib, sonra yenidən, cavabı ikilik say sistemindən, verilən məlumatlar məkanına çevirib ekrana verir. Məsələn, "5+2=7". Əvvəlcə, öz ana məlumatlarının arasından, daxil edilən "5" ədədinə uyğun ikilik say sistemindəki ədədlə "2" ədədinə ikilik say sistemindəki uyğun ədədi toplayıb həmin say sistemində bir ədəd alır. Yeni alınan ədədi ana məlumatlarda axtararaq onluq say sisteminə uyğun olaraq ekrana verir. Maraqlıdır ki, bu qədər proses saniyənin onda, yaxud yüzdə bir hissəsində baş verir.

### **Beş mərhələli hərəkət və nəticə**

İnsan məchulla üzləşdikdə onu məlumla çevirmək üçün zəhnini hərəkətə gətirir. Bəzən bu hərəkət qısa bir anda, bəzən isə uzun zaman ərzində sona çataraq nəticə verir. Buradakı hərəkət kompüterdəki ixtiyarsız, iradəsiz, şüursuz şəkildə olan passiv fiziki yerdəyişmə ilə baş verən hərəkətdən fərqlənir. Zəhnin bu işi, onun öz fəzasına uyğun mərhələləri keçməklə həyata keçir. Zəhin də hər hansı bir məchulu məlumla çevirmək üçün müəyyən mərhələləri qət edərək məlumla yetişir. Amma bu hadisə qısa zaman kəsiyində baş verdiyi üçün bizə elə gəlir ki, məchul birbaşa məlumdan alınır. Bu təhlildə məqsəd belə bir sualı cavablandırmaqdır: nə üçün zəhin də kompüter kimi müəyyən mərhələləri keçdiyi halda, kompüterin əksinə olaraq, səhvlərə yol verir?

Cavab: Kompüter iki prinsip etibarilə zehindən fərqlənir. Birincisi budur ki, kompüterin iradəsi yoxdur. Apardığı hər əməliyyat və aldığı nəticə icbari şəkildə həyata keçir. İkincisi, kompüterin "təfəkkür hərəkəti" zahirdə zəhnin canlı və mənəvi hərəkəti kimi görünsə də, əslində, mexaniki hərəkətdir. Yəni kompüterin "təfəkkürü" elektronların mexaniki hərəkətindən başqa bir şey deyil. Amma zəhnin təfəkküründə

---

<sup>21</sup> Mövqeli say sisteminin 4 say sistemi var: İkilik say sistemi, Səkkizlik say sistemi, Onluq say sistemi, Onaltılıq say sistemi. Onluq say sistemi bizim gündəlik işlətdiyimiz say sisteminə deyilir.

beyin hüceyrələri mexaniki hərəkətə gəlsə də, bununla bərabər, ruhda da dəyişikliklər baş verir. Bunun da isbatını fitri olaraq belə vermək olar: bu, "hüzuri elm"ın vasitəsi ilə baş verir. Yəni insan qəlbən və öz-özlüyündə hiss edir ki, onun ruhunda da dəyişikliklər özünü göstərir.

Bu iki fərqi nəzərə alsaq, məlum olur ki, "kompüter zehni" hərəkət edən zaman onun hərəkət yolu üzərində heç bir maneə və hərəkətə təsir edən kənar bir qüvvə olmur. Məlumdur ki, maneə olmadıqda məqsədə çatmaq da mütləqdir. Amma zehnin işinə təsir göstərən amillərdən ən əsası olan nəfs, adətən, təfəkkürün yoluna sədd çəkir. Bu da çox zaman alınan nəticələrə bilavasitə öz təsirini göstərir.

Ümumi şəkildə qeyd edək ki, təfəkkür dörd formada baş verir; "mücərrədləşdirmə", "tərif", "bölgü" və "əqli nəticə" ... və məntiqin elə əsas xətti də bu dörd istiqamətdədir. İndi isə qeyd etdiyimiz beş mərhələnin izahına diqqət yetirək:

### **Birinci mərhələ: məchul obyekt, iradə və gərginlik.**

Zehin hər hansı bir obyektə məchul kimi qarşılamalıdır ki, insanda bu məchulu məlum etməyə iradəsi yaranarsın. Bəzən insan həqiqətdə məchulla üzləşdiyi halda, həmin mövzuya etinasız yanaşdığından, onda bu sualla bağlı "cəhalət" halından çıxaraq "elm"ə yiyələnmək istəyi oyanmır. Amma cəhalət halından çıxaraq elmə yiyələnmək iradəsi yaranan zaman zehnin aldığı vəziyyət dayandığı yerdən hərəkətə başlayan avtomobilin vəziyyətinə bənzəyir. Mühərriki işlək halda hərəkətsiz qalan avtomobil, yerində işlədiyi kimi, insan da məchulla üzləşdikdə əgər onu məlum etməyə iradə göstərsə, onun zehmində gərginlik əmələ gəlir. Bu gərginlik insanın məchulu məlum etməyə iradəsi istəyindən törəyir və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həm insanın beynində, həm də ruhunda özünü göstərir. Onu da qeyd edək ki, bu mərhələ insan əxlaqına da təsir göstərir. Belə ki, bəzən insan özünü, ona məlum olmayan bir şey qarşısında təkəbbürlülük, inadkarlıq, təəssübkeşlik və s. üzündən alim kimi göstərir. Bu da sonrakı mərhələlərin icrasının qarşısını alır, yəni belə insan üçün məsələ həll olunmadan həll olunmuş kimi qəbul olunur.

### **İkinci mərhələ: məchulun növü.**

Məchulu məlum etməyə iradəsi istəyindən sonra mütləq məchulun növü aydınlaşmalıdır, yoxsa onu məlum etməyə mümkün deyil. Yəni məchulun hansı elmlə və hansı sahə ilə bağlı olduğu aydınlaşdırılmalıdır.

### **Üçüncü mərhələ: hərəkət.**

Yəni zehnin məsələni həll etməkdən ötrü münasib məlumatlar seçmək üçün ana məlumatlar məkanına daxil olması. Hər bir sahə ilə bağlı məlumatlar beyində qrup şəklində toplandığından, zehin müvafiq qrupa daxil olmalıdır.

### **Dördüncü mərhələ: axtarış.**

Bu mərhələ zehnin ən çətin keçdiyi mərhələdir. Çünki məchul üçün hər məlumatı seçmək olmaz. Səzsiz zehni məlumatlar arasından münasib məlumat seçilməlidir.

Məchulla, onu həll etmək üçün seçilən məlumatlar arasında uyğunluq olmalıdır. Bu uyğunluğu düzgün seçməmək, nəticənin yanlış olmasına səbəb olur. Bəzən zəhin bu mərhələdə saatlar və günlər keçirir. Bəzən də bunu bir anda başa vurur. Bu da məchulun növündən, zəhnin gücündən və s. amillərdən asılı olur.

### **Beşinci mərhələ: qruplaşdırma.**

Zəhnin məlumatlar məkanından xaric olaraq, həmin məlumatları qruplaşdırıb nəticəyə çatması. Məsəl: "Aləm əzəlidir, yoxsa sonra yaranıb?" Bu məchul yuxarıda dediyimiz dörd təfəkkür formasından dördüncüsü ilə bağlıdır. Yəni təfəkkürün "əqli nəticə" formasıdır. Bu suala uyğun olaraq, zəhnin yuxarıdakı beş mərhələli hərəkətinə baxaq: Birinci mərhələdə bu sual bizim üçün məchuldursa, onu məlumlaşdırmaq istəyəcəyik. Bundan sonra ikinci mərhələdə bu sualın hansı elmə aid olduğunu aydınlaşdırırıq və əqli elmlərlə bağlı olduğunu görürük. Üçüncü mərhələdə sualımız əqli sual olduğundan, aydındır ki, zəhnimizdə əqli elmlərlə bağlı məlumatlar ön plana keçir və zəhin bu məlumatlar məkanına daxil olur. Dördüncü mərhələdə zəhnimiz bu sualı cavablandırmaq üçün daxil olduğu məlumatlar arasında gəzərək axtarış aparır və "Aləm dəyişkəndir", "Bütün dəyişkənlər sonradan yaranır" - kimi münasib məlumatları seçərək oradan xaric olur. Nəhayət, beşinci mərhələdə zəhnimiz bu iki məlumatı "Aləm dəyişkəndirsə və bütün dəyişkənlər sonradan yaranırsa" - kimi qruplaşdıraraq "Deməli, aləm sonradan yaranıb" - nəticəsini alır.

Bir daha qeyd edək ki, hər hansı bir sahədəki təfəkkür dörd formada ola bilər: ya hər hansı bir ümumi məfhumun yaradılması, ya həmin məfhumun mahiyyətinin düzgün ifadə edilib, ona tərif verilməsi, ya həmin məfhumun xarici nümunələri üzərində düzgün bölgü aparılması, ya da ağıl vasitəsi ilə bu məfhumla bağlı hər hansı bir hökmün ələ gətirilməsi zamanı. Təfəkkürün bu formalarından birincisi "mücərrədləşdirmə", ikincisi "tərif", üçüncüsü "bölgü", dördüncü isə "əqli nəticə" adlanır. Bunlardan birincisini çıxmaq şərti ilə, hər birində yuxarıda qeyd edilən beş mərhələdən keçməmiş nəticə almaq olmaz. Çünki birinci təfəkkür forması olan mücərrədləşdirmə ümumi xarakter daşıyır, belə ki, zəhin qarşılaşdığı bir neçə əşyadan, sadə təfəkkür sayəsində müəyyən bir məfhum ala bilər. Bir az diqqət etməklə zəhnin, qalan üç təfəkkür formasında, həqiqətən də, bu mərhələləri qət edərək nəticəyə çatmasını hamımız təsdiqləyə bilərik.

Sonda bir məsələyə aydınlıq gətirməklə bəhsimizi yekunlaşdırırıq. O da bundan ibarətdir ki, bir qrup insanlar qeyd etdiyimiz məsələdən müstəsna dirlər. Yəni belə insanlar nəticəyə yetişmək üçün heç də bu "beş mərhələ"ni qət etmirlər, əksinə, onlar nəticəni birbaşa əldə edirlər. Belə şəxslər aşağıdakılardır:

**a) Peyğəmbərlər (s) və imamlar (ə).** Çünki onlar İlahi ilhama, vəhy idrakına, "lədunni elm"<sup>22</sup> malikdirlər.

---

<sup>22</sup>. Lədunni - Allah tərəfindən vasitəsiz olaraq verilən elm

**b) Ariflər.** Onlar Allah dostları; bütün şirk növlərindən uzaq olan şəxslər; tövhidin ən ali məqamına yetişənlərdir. Ariflər, bəzi həqiqətləri "hüzuri idrak" ilə dərk edirlər, yəni həqiqətlərin özünü dərk edirlər; haqqında danışdığımız beş mərhələ mövzusu isə "hüsuli" idraklar qrupuna aiddir.

"Hüsuli" idraka malik olanlar isə alim adlanırlar.

**c) Güclü, qeyri-adi əqli qüvvəyə malik olan insanlar.** Belə insanlar üçüncü və dördüncü mərhələyə ehtiyac duymurlar. Bu cür təfəkkür bəzən hər insanda baş verir və bunun, bir növ, ilhama yaxın olduğunu söyləmək olar. Onun ali forması, qeyd etdiyimiz kimi, öncə peyğəmbərlərdə (s), sonra imamlarda (ə), daha sonra isə ariflərdə olur.<sup>23</sup>

Təfəkkür haqqında müəyyən bir anlayış əldə etdikdən sonra idrak prosesinin də baş verməsi haqda məlumat verməyi zəruri hesab edirik.

### **İdrak və biliklər sistemi**

"Varlıq" məfhumu zehni baxımdan hər şeydən aşkar, həqiqəti isə nəhayətsiz dərəcədə gizlidir. Bu, özünü filosofların varlıq haqqında tədqiqatlarında da dolğun ifadə edir.

"İdrak" məfhumu da varlıq kimi aşkardır. İdrak, yaxud elm cəhalət müqabilində duran, aydın başa düşülən, amma həqiqəti isə, alimlərin nəzərinə, hələ də insana tam şəkildə məlum olmayan çox böyük sirlərdəndir. Allah-Taala Quranda "ət-Təkasur" surəsinin 3-7-ci ayələrində idrakın, elmin müxtəlif növ və dərəcələrinə işarə edərək buyurur:

"Xeyr! Siz (əməllərinizin aqibətini) mütləq biləcəksiniz!

Xeyr, xeyr! Siz (əməllərinizin aqibətini) mütləq biləcəksiniz!

Xeyr, əgər (Qiyamət günü sizə nə ediləcəyini) tam yəqinliklə ( "elmül-yəqin" ilə ) bilsəydiniz (fani dünya malına uymazdınız)!

Siz o Cəhənnəmi mütləq görəcəksiniz!

Bəli, siz onu mütləq öz gözlünüzlə ( "elmül-yəqin" ilə) görəcəksiniz!"

Göründüyü kimi, burada əvvəlcə sadə, sonra da təkidlə bərabər gələn idrakdan söhbət gedir. Sonra isə "elmül-yəqin" də, daha sonra isə "eynül-yəqin" də olan idrak irəli sürülür. Məlumdur ki, bunlar müxtəlif adlarla gəldiyinə görə müxtəlif dərəcələri əhatə etməlidir. Bunların daha dəqiq mənası üçün təfsirlərə müraciət etmək lazımdır. Amma biz, idrakın bildiyimiz müxtəlif dərəcələrinə əsasən, ümumi şəkildə deyə bilərik ki, ayədə əvvəlcə sadə idraka işarə edilmişdir. Sonra idrakın yəqin şəklindəki formasına, daha sonra isə yəqindən də üstün formasına, gözlə müşahidə ediləcək qədər yüksək dərəcəsinə işarə olunmuşdur.

---

<sup>23</sup>. Rauf İmranoğlu, "Məntiq" (2011-ci il), s. 33-43

Alimlər idrakın bu növləri və hər birinin dərəcələri haqqında geniş şəkildə izahlar vermişlər. Amma idrakın, bu növlərin hər birini əhatə edən tərifini isə ümumi şəkildə aşağıdakı kimi vermişlər:

İdrak - Obyektin<sup>24</sup> özünün və ya əksinin insan varlığında hazır olması ilə yaranan şüurlu aktiv prosesdir və bu prosesdə insan varlığında yer alan obyekt, yaxud onun əksi, bilik adlanır.

İdrak, yəni hər hansı bir ünsürün başqa bir ünsür (insan, yaxud heyvan) hüzurunda, zatında yer almasıdır. Bu yer alma zamanı ikinci ünsürün məkanına çevrilən birinci ünsür (insan, yaxud heyvan) öz zatının var olduğunu birbaşa dərk etdiyindən, onun zatında yer alan ikinci ünsürün də varlığını öz zatı ilə dərk etməlidir. Belə yer almanın əşyaların aynada əks olunaraq yer almasından fərqi aktiv olmadadır, yəni ikinci ünsürün məkanına çevrilən birinci ünsür aynanın əksinə olaraq, həmçinin bu yer almanı şüurlu şəkildə qavrayır və bu prosesdən agahdır.

İnsanın öz zatını, onun var olduğunu birbaşa hiss etməsi, dərk etməsi "hüzuri", zatında yer alan ünsürlər vasitəsi ilə xarici obyektlərin varlığını dərk etməsi isə "hüsuli" idrak forması olur.

İndi də idrakın növlərinə və idrak sayəsində yaranan biliklər, yaxud məlumatlar sisteminə baxaq.

İdrak prosesi zamanı dərk edən - "alim", dərk olunan "bilik" (yaxud elm, məlumat) adlanır. Aşağıda adı çəkilən hər idrak, bu tərifin nümunəsi olacaq.

### **İdrakın növləri və biliklər sistemi**

İdrak prosesi zamanı yaranan biliklər bir neçə cəhətdən növlərə bölünür:

- Ya hüsuli (təcrübi), ya da hüzuridir (fitridir).
- Ya hissi, ya xəyali, ya təxəyyül, ya vəhmi, ya da əqlidir.
- Ya təsəvvür, ya da təsdiqdir.
- Ya zəruri, ya da nəzəridir.

İnsanın bir şeyi dərk etməsi "idrak" prosesi, bu idrak prosesi zamanı dərk edən - "alim" (idrakın "subyekt"i), dərk olunan - "məlum, bilik" (idrakın "obyekt" i) adlanır.

### **Hüsuli (təcrübi) və hüzuri (fitri) idrak<sup>25</sup>**

Obyektin "öz"ü və onun zehindəki inikası baxımından idrak iki yerə bölünür:

1. Hüsuli idrak,
2. Hüzuri idrak.

Hüsuli idrak - obyektin insan zehnindəki inikasından ibarətdir.

---

<sup>24</sup>. Burada, obyekt dedikdə, gerçək aləmdəki hər bir varlıq başa düşülür. Məsələn: insan, xarici aləm, xarici aləmdəki qanunlar və s.

<sup>25</sup>. İdrakın bu iki növü ilk dəfə İbn Sina tərəfindən kəşf edilmişdir. Şeyx İşraq isə bu iki növü elmi dəlillə isbat etmişdir.

Yəni obyekt müstəqil olaraq xarici aləmdə mövcuddur və onunla insan arasında fasilə olmasına baxmayaraq, beyində əks olunmaqla insanda onun haqqında müəyyən bilgi formalaşır. Bu bilgi "hüsuli" (təcrübi) idrak adlanır. Adından məlum olduğu kimi, hüsuli idrak obyekt barəsində hasil olan, kəsb edilən məlumatdır. Burada, xaricdə müstəqil olan obyekt məlum, insan alim və həmin məlumun insan beynindəki inikası isə bilikdir. Məsələn: Amazon meşəsində bu vaxtadək bizə məlum olmayan bir canlı haqqında ya eşitmək, ya da onu görməklə aydın, ya da qaranlıq bir təsəvvür əldə edirik. Amma bu canlıyı tam olaraq tanımaq bizim üçün qeyri-mümkündür. Bunun üçün aşağıda qeyd edəcəyimiz "hüzuri" (fitri) idrak lazımdır ki, canlı haqqında bütün məlumatlar bizə məlum olsun. Burada, canlı məlumdur, biz alim, canlı haqqında qiyabi təsəvvür isə bilikdir.

Hüzuri idrak-obyektin özünün insan varlığında hazır olmasından ibarətdir.

Məsələn, bizim özümüzü dərk etməyimiz kimi, yaxud özümüzə olan elmimiz kimi; hər kəs öz varlığını bütün varlığı ilə dərk edir. Hər kəsin şəxsiyyəti onun təsəvvüründə deyil, onun hüzurunda bütün varlığı ilə hazırdır və insan onu qavrayır, duyur. Burada, obyekt, yaxud insanın özü məlum, yenə insanın özü alim və yenə də insanın özü bilikdir və bu idrak, artıq hüsuli yox, hüzuri idrakdır. Çünki burada, obyekt olaraq insanın özü məlum götürülmüşdür.

Hüzuri və hüsuli idrakların yuxarıdakı təriflərindən sonra onlar arasında aşağıdakı fərqləri əldə etmiş oluruq:

1. Hüzuri idrak hüsuli idrakdan öndədir. Çünki hüsuli idrak xarici aləm haqqında zehni məlumatdır və insan xarici aləmi dərk etməzdən əvvəl öz varlığını hüzuri olaraq dərk edir.

2. Hüsuli idrak zehni, hüzuri idrak isə ruhi hazırlıq tələb edir.

3. Hüsuli idrak obyektin, yaxud məlumun surətinin alimin varlığında, hüzuri idrak isə obyektin özünün alimin varlığında hazır olmasından ibarətdir.

4. Hüsuli idrakda "obyekt ≠ məlum" (yəni obyekt məluma bərabər deyil), hüzuri idrakda isə "obyekt = məlum" bərabərliyi ödənilir.

5. Hüsuli idrak vasitəli, hüzuri idrak isə vasitəsizdir.

6. Hüsuli idrak obyektin mahiyyətinə, hüzuri idrak isə onun varlığına, özünə olan elmdir.

7. Hər hüsuli idrakın özü bir hüzuri idrakdır, çünki hüsuli idrak sayəsində yaranan biliyin özü də insanın varlığında yer alır və insan həmin biliyin özünü hüzuri idrakla dərk edir.

8. Hüzuri idrak şəxsi, yaxud fərdi, hüsuli idrak isə ümumidir.

9. Hər iki idrakda idrakın subyekti insandır.

Hüsuli idrakda idrakın obyektinə ilə məlum (yaxud bilik) fərqlənir, amma hüzuri idrakda idrakın obyektinə ilə məlum (bilik) eynidir. Başqa sözlə, hüsuli idrakla zehində əks olunaraq dərk olunan xarici aləmdəki obyekt zehindəki məlum (bilik) vasitəsi

ilə, amma hüzuri idrakla dərk olunan obyekt isə elə məlumun özü olub birbaşa dərk olunur.

10. Hüzuri idrak "fərdi", hüsuli isə "ümumi" dir. Yəni hüzuri idrak sayəsində yaranan biliyin xarici aləmdəki nümunəsi vahiddir və elə həmin dərk olunan obyektin özüdür, amma hüsuli idrakın xarici aləmdəki nümunəsi vahiddən çoxdur. Əlbəttə, bu haqda diqqətli bölgü aparmaq tələb olunur. Məsələn, aşağıda gələcək hissi idrak hüsuli olsa da, onun da xarici aləmdəki nümunəsi vahiddir. Hər halda, bu haqda diqqətli olmaq tələb olunur və burada qeyd olunanlar hüzuri idrakla, hüsuli idrakın fərqlinin açıqlanması üçün qısa məlumatlardır. İdrakların hər birinin tərfi ilə tanış olduqdan sonra hansının hüzuri, hansının hüsuli olduğunu da aydınlaşdırmaq daha dəqiq olar.

### **Hissi, xəyali, təxəyyül, vəhmi və əqli idrak**

İnsana, digər canlılardan fərqli olaraq, Yaradan tərəfindən onun yoluna işıq saçıq bir nemət - təfəkkür verilib.

İndi isə görək digər canlılar düşünən varlıq olmamasına baxmayaraq<sup>26</sup> insanla hansı xüsusiyyətlərdə müştərəkdir, hansında isə müştərək deyil?

Yuxarıdakı idraklar öz növbəsində İbn Sinanın nəzərinə ( "İşarat" əsərində dediklərinə əsasən), zehnin malik olduğu "duyğu", "xəyal", "vahimə", "ağıl" və "hafizə" qüvvələri sayəsində meydana gəlir. Qeyd edək ki, yuxarıda göstərilən qüvvələr sayəsində zehində yaranan biliklər, məlumatlar hafizə qüvvəsinin vasitəsilə qorunub saxlanılır. Bu məlumatlar hüsuli idrakın ardıcılıq baxımından mərhələləridir və aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Hissi, 2. Xəyali, 3. Təxəyyüli, 4. Vəhmi, 5. Əqli

### **Hissi idrak**

Dünyaya yeni gələn insanın məlumatları tədricən əmələ gəlir. Yəni onun yuxarıda qeyd etdiyimiz əqli idrakı olmur. Məsələn, körpə uşaqdan "Ana nədir?" soruşulsa, o öz anasını göstərəcək. Yəni uşaq "analığı", yalnız hissi idrakın sayəsində qavrayır. "Ana" dedikdə, yalnız öz anasını dərk edə bilir. Əqli idrakın "mücərrədləşdirmə", yəni məfhum yaratma qabiliyyəti uşaqda olmadığından, " o, yalnız öz anasını dərk edə bilir. Bununla yanaşı, dünyaya yenidən göz açmış körpə qısa zaman müddətində,

---

<sup>26</sup>. Qeyd edək ki, burada, heyvanın düşünən varlıq olmayaraq qeyd olunması, insanın təfəkkürünü öyrənmək üçündür. Yəni heyvanı düşünməyən varlıq kimi götürmək, onun məhz insan kimi düşünən varlıq olmadığını vurğulamaq üçündür. Digər elmlərdə isə heyvan düşünən varlıq kimi qəbul olunur. Məsələn, irfanda bütün məxluqatın öz həddində şüurlu olduğu deyilir. Buna görə də burada heyvanın şüursuz, yaxud düşünən varlıq olmaması deyildikdə, onun məhz insan kimi təfəkkür edə bilmədiyini başa düşülür. Onu da qeyd edək ki, bunlar çox qısa məlumatlardır və ola bilər ki, heyvan haqqında həqiqət tamamilə başqa cür olsun. Bu deyilənlər, yalnız və yalnız təfəkkürü müəyyənləşdirmək üçündür.

artıq nələrinə yaxşı və pis olduğunu hiss edir. Gözəl qoxular xoşuna gəlir, nələrdənsə qorxur, anasının mehriban laylasına xumarlanır, dadlı şirin şeyləri xoşlayır, kənardan bədəninə olan ağır təsirdən əziyyət çəkir. Bildiyimiz kimi, bu idraklar, bu məlumatlar beş duyğu üzvlərinin nəticəsidir:1. Görmə 2. Eşitmə 3. Dadbilmə 4. İybilmə 5. Ləmisə.

Beləliklə, hissi idrak beş duyğu üzvlünün insanda yaratdığı idrakdan ibarətdir. İnsanın idrakı birinci növbədə, həmin bu hissi idraklar vasitəsilə inkişaf etməyə başlayaraq dərin əqli və fəlsəfi mövzulara yetişir. Buna görə də hər kəs bu beş hissi idrakdan birinə malik olmasa, həmin hissi idrakla bağlı başqa idraklardan məhrum olur. Məsələn: anadangəlmə görmə qabiliyyətinə malik olmayan bir şəxs, sonradan rəng haqqında fizikanın kəşf etdiyini anlaya bilməz. O, necə anlasın ki, rəngin görünməsi "cisimlər, yeddi rəngi özündə cəmləmiş ağ işıq üzərlərinə düşən zaman yeddi rəngdən altısını udaraq birini əks etdirir" qanunu ilə həyata keçir və s.

Bildiyiniz kimi, heyvanlar hissi idrakda insanla müştərəkdir.

Hətta bəzi heyvanlarda bu beş hiss daha güclü olur.

Onu da qeyd etmək ki, hissi idrakın özü iki - duyğu (zəhəri) və hüzuri (batini) idraka ayrılır. Yəni hüzuri idrak da hissi idrakdır. Məsələn: biz özümüzü, öz daxili, nəfəsi istedadlarımızı, qüvvələrimizi də hiss edirik.

### **Xəyali idrak**

Hissi idrak, insanın beş duyğu üzvlündən biri ilə xarici aləmlə əlaqə yaratdığı zaman onda davam edən həmin hissiyyatdır (idrakdır), xəyali idrak isə bu bağlılıq qırıldıqdan sonra həmin idrakın insan zehmindəki xəyali formasıdır. Xəyal qüvvəsinin sayəsində yaranan "təxəyyül"ə də yuxarıda işarə edildi. Həmçinin hissi idrakın yuxarıda dediyimiz batini forması da belədir.

İdrakın bu forması uşaqlarda və qadınlarda daha güclü olur. Uşaqların bir dəfə görüb xoşladıkları şeyi yaddan çıxara bilməmələrinin, qadınların emosional olmalarının və insanın qorxulu hadisə ilə üzləşib illərlə unuda bilməməsinin bir səbəbi xəyal ilə bağlıdır. İdrakın bu növündə də heyvanlar insanla müştərəkdir.

### **Vəhmi idrak**

İnsan obyektlərlə üzləşərkən hissi və xəyali idrakdan əlavə, obyektlərin xarici görkəmləri onda üçüncü bir idrak əmələ gətirir və buna "vəhmi" idrak deyilir. Məsələn: qorxunc, vahiməli obyektlə üzləşərkən onun qorxusu vahimə qüvvəsi ilə dərk olunur. Bunda da heyvan insanla müştərəkdir. Belə ki, bu idrak, qarşı tərəfdə müşahidə edilən halın, şəxsin özündəki buna uyğun hal ilə müqayisəsi nəticəsində meydana gəlir.

Heyvanın idrakı burada sona çatır, amma insanın yuxarıdakı daxili qüvvələrinə başqa bir qüvvə də əlavə olunur ki, o da "ağıl"dır. Yəni heyvan insanla əqli idrakdan başqa qalan üç idrakda müştərəkdir.

## Əqli idrak

Əvvəlcə bir misalla izah edək. Tutaq ki, eyvanda əyləşib səmanı seyr edirsiniz. Elə bu zaman səmanın dərinliklərində bir obyektin sizə tərəf gəldiyini müşahidə edirsiniz. Sizin "müşahidə etdiyiniz halda gördüyünüz", həmin obyektin zehninizdə canlanaraq hasil olan ( hüsuli ) görüntüsü "hissi" idrak olur. Yəni bu hissi idrakın özü də hüsuli idrakın bir forması olur. Müşahidə etdiyiniz obyekt səmada itdikdən sonra onun zehninizdə qalan surəti "xəyali" idrak, yaxud bilik adlanır. Xəyalınızda hasil olan müxtəlif şeylərin vasitəsilə zehninizdə qurduğunuz surətlər "təxəyyül" olur (məsələn, xəyalınızda özünüzü qədim zamanlarda təsəvvür etməyiniz kimi, yaxud fantastik əsərlərin, filmlərin yaradılması). Bundan sonra, səmadan sizə tərəf gələn obyektin durmadan yaxınlaşdığı zaman onun qorxunc varlıq olduğunu görsəniz, sizdə qorxu hissi yaranır. Onun qorxulu olduğu da vahimə qüvvəsi ilə dərk edilir. Buna da "vəhmi" idrak, yaxud bilik deyilir. Bunlardan sonra zehnin ağıl qüvvəsi ilə əldə edilən yeni idrak meydana gəlir. Əvvəlcə ağıl qüvvəsinin "mücərrədləşdirmə"si (əvvəldə qeyd olunan dörd təfəkkür formasından birincisi) sayəsində həmin xəyali elmlərdən ümumi məfhum yaradılır. Məsələn: əgər insan, yaxınlaşdıqca həmin obyektin cisim olduğunu görsə, onun "göy cismi" olduğunu dərk edəcək. Bu da zehnin onu, əvvəl də qeyd etdiyimiz dörd təfəkkür formasından birincisi olan "mücərrədləşdirmə" sayəsində "Bu, göy cismidir." kimi mənalandırmasıdır. Buna bir balaca izah verək: məlumdur ki, insan həmin obyektin müxtəlif xüsusiyyətləri, məsələn: hansısa bir rəngdə, formada, çöküklük-qabarıqlığı ilə birlikdə görür. Amma onu bu cüzi xüsusiyyətlərindən ayıraraq, təmizləyərək, onun üçün ümumi bir məfhum yaradıb, onu bu xüsusiyyətlərdən təmiz halda, göy cismi adlandırır. Bu cüzi xüsusiyyətlərdən əqli ayırma və təmizləməyə "mücərrədləşdirmə" deyilir.

İkinci təfəkkür formasına da qısa olaraq belə işarə etmək olar: insan mücərrədləşdirmədən sonra alınan məfhumun həqiqi mahiyyətini başa düşməyə çalışır. Məsələn: müxtəlif mən, sən, o və s. kimi fərdləri müşahidədən sonra, zehin mücərrədləşdirmə əməliyyatı vasitəsi ilə yeni bir "insan" məfhumu yaradır. Belə ki, artıq zehində yer alan bu məfhumun boy, rəng, haralı olması və s. kimi cüzi xüsusiyyətləri olmur. Bununla belə, mücərrədləşdirmə sayəsində yaranan "insan" məfhumu zehin üçün bir qədər məlum olsa da, amma onun həqiqi mahiyyəti hələ ki, məchul qalır. Yəni "insan"ın əsl mənası nə deməkdir, əsl həqiqəti nədir? Bu sualı cavablandırmaq üçün isə zehin ikinci bir təfəkkür formasından istifadə edir və bu təfəkkür formasına da "tərif" deyilir. Mücərrədləşdirmə əməliyyatı çox asan bir əməliyyat olub, ümumi xarakter daşdığı halda, "tərif" təfəkkür forması xüsusi insanlara məxsusdur. Yəni hər bir insan heç bir çətinlik çəkmədən mücərrədləşdirmə əməliyyatı apara bilir və bunun üçün, digər üç təfəkkür qanunlarında olduğu kimi, dəqiq şəkildə təfəkkürün şərtlərinə riayət etmək lazım deyil.

Bundan sonra, həmin məfhumun nümunələrini bir-birindən hansısa xüsusiyyətlərinə görə bölünməsinə baxmaq olar. Məsələn: "insan" məfhumuna düzgün tərif verdikdən sonra onun fərdlərini alim-cahil, güclü-zəif, azərbaycanlı və qeyri-azərbaycanlı kimi bölmək olar. Məlumdur ki, bu bölgü əməliyyatı da aqlın sayəsində həyata keçir və onu təfəkkürün üçüncü forması öyrənir və "bölgü" adlanır.

Nəhayət, insan bu əməliyyatlardan sonra, yaratdığı məfhumun başqa varlıqlarla əlaqəsinə baxa bilər; onun haqqında hökm verə bilər. Məsələn: zehnin yaratdığı həmin "insan" məfhumu haqqında "İnsan heyvanlardan fərqli olaraq cəmiyyət halında yaşamağa və başqalarının hüquqlarına riayət etməyə məcburdur" hökmünü kəşf edə bilər. Bu hökmü isə isbatsız olaraq qəbul etmək düzgün deyil. Ümumiyyətlə heç bir hökm isbatsız qəbul olunmur. Həmin isbat metodunu isə təfəkkürün dördüncü forması araşdırır və "əqli-nəticə" adlanır. Təfəkkürün bu forması ilə bağlı olan aşağıdakı başqa bir misala baxaq:

Alimlər Günəşin Şərqdən çıxaraq Qərbdə batdığını müşahidə etdikdə belə nəticəyə gəlmişlər ki, "ya Yer Günəşin, ya da Günəş Yerin ətrafına fırlanır". Alimlərin bu hökmü verməsi ağıl qüvvəsinin dördüncü təfəkkür forması olan "əqli-nəticə"nin sayəsindədir.

İnsan bu idrakla heyvandan fərqlənir və bu onun kamilliyini göstərir. Əqli idrak zehni təhlillər sayəsində yaranır. Məsələn, insan və heyvan hissi idrakda müştərəkdir, yəni ətraf aləmi müşahidə edən insan və heyvanda hissi təsəvvürlər əmələ gəlir və heyvan bu təsəvvürləri məfhum halına salıb qruplaşdırır (mücərrədləşdirir) bilmədiyindən onun üçün əqli idrak hasil olmur. Amma insan hiss etdiyi şeylərdən (hissi idrak) ümumi məfhumlar alaraq (mücərrədləşdirmə) onları mənalandırır (tərif) bildiyindən, hissələrə ayırdığından (bölgü), onlar arasında bağlılıq qurmağa (əqli-nəticə) qadir olduğundan, əqli məlumatlara da malik ola bilər. Heyvan isə ətraf aləmdəki varlıqları, yalnız həmin varlıq olaraq dərk edə bilər. Dediymiz kimi insan isə heyvanın bu idrakından əlavə həmin varlıqlar arasındakı əlaqələri də dərk edə bilər. Məsələn, insan kimi heyvan da Günəşi müşahidə edir. Heyvan hər dəfə Günəşi müşahidə etdikdə təkcə Günəşin özünü müşahidə edir. Onun Yerlə əlaqəsini dərk edə bilmir. İnsan isə Günəşi müşahidə etdikdən sonra onun Yerlə əlaqəsini, yəni Yerin Günəş ətrafında fırlandığını da dərk edir. Yaxud, şiri görən maral, şiri müəyyən formalı rənglərin cəmi olaraq qorxulu bir şey kimi dərk edir. Yəni maral, şirin öz-özlüyündə bir canlı olduğunu və şirin rənglərinin şirdən fərqli olduğunu dərk edə bilmir. İnsan isə şirin mahiyyətinin yalnız vəhşi bir canlı, rənginin də şirin özündən fərqli olduğunu dərk edir. Bundan sonra isə, məsələn, şirə qırmızı-boz rəngi hökm edərək, "şir qırmızı-boz rəngli vəhşi heyvandır" nəticəsini alır. Yəni maral şiri, yalnız şirin rəngi ilə görür, insan isə şiri xaricdə iki şeydən (şirin mahiyyəti və rəngindən) təşkil olmuş bir obyekt kimi dərk edə bilər. Elə bu səbəbdən də, maral və digər heyvanlar şiri hərəkətsiz halda gördükdə təhlükə hiss etmirlər. Şir onlara tərəf hərəkətə başladıqda isə bu zərif

heyvanlar şirdən qaçmağa başlayırlar. Amma insan şirin vəhşi olduğunu ümumi məfhum olaraq dərk etdiyindən, hər zaman ondan kənar gəzir.

Əqli biliklər zehnin ağıl qüvvəsinin sayəsində təfəkkürün bu dörd - "mücərrədləşdirmə", "tərif", "bölgü" və "əqli-nəticə" formaları ilə yaranır.

### **Ağıl qüvvəsinin xüsusiyyətləri**

a) Əqli idrak üçün digər idraklarla müqayisədə hədd yoxdur və insanın, bu əqli idrakı inkişaf etdirmə imkanı var.

b) Ağıl qüvvəsi hissi, xəyali və vəhmi elmlərin yanlışlarının qarşısını almaqda insana kömək edir.

c) Ağıl vasitəsilə insan digər idraklardan istifadə edərək onlar üçün ümumi məfhumlar yaradır (mücərrədləşdirmə).

d) Ağıl vasitəsilə şeylərin əsl mahiyyətinə varılır (tərif).

e) Ağıl vasitəsilə məfhumların xarici nümunələri qisimlərə bölünür (bölgü).

f) Ağıl vasitəsilə verilənlər qruplaşdırılaraq yeni nəticələr almır, ümumi qanunlar kəşf edilir (əqli nəticə).

Min illər bundan öncə çətinliklər içərisində yaşayan insana, bugünkü müasir texnikanı bağışlayaraq onun rahatlığını təmin edən də məhz ağıldır.

### **Rəssamdakı zehni qüvvələr**

Tutaq ki, rəssam tablo üzərində bir əsər yaratmaq istəyir. Bu zaman, rəssamın yuxarıda adlarını çəkdiyimiz zehni qüvvələrdən necə istifadə edərək əsər yaratmasına nəzər salaq. Məlumdur ki, rəssam duyğu üzvləri vasitəsilə ətraf aləmi müşahidə etdikdən sonra əsər yarada bilər. Çünki o, əvvəlcə, əşyaları müşahidə etməlidir ki, onların şəklini tablo üzərinə köçürə bilsin. Deməli, əvvəlcə, rəssamın duyğuları, hissi dərk etmə qüvvələri işləməlidir. Bundan sonra tablo ilə üz-üzə duran rəssamın qalan üç - xəyal, vahimə və ağıl qüvvələrinin işə düşməsinə baxaq. Tutaq ki, rəssam hər hansı bir təbiət mənzərəsini tablo üzərində təsvir etmək istəyir. Dedik ki, buna görə o, əvvəlcə, təbiəti duyğu üzvləri vasitəsilə müşahidə etməlidir. Əvvəlcə çay şəkli çəkmək istəyən rəssam, ağıl qüvvəsinin sayəsində dərk edir ki, çayın axın istiqamətini yuxarıdan aşağıya doğru çəkməlidir. Amma çayın, tablonun hansı tərəfində çəkilməsinə isə, artıq rəssamın təxəyyül qüvvəsi qarışır. Yəni rəssamın zövqünə uyğun olaraq çay tablonun ya sağında, ya da solunda verilə bilər. Məlumdur ki, bu zaman ağıl işləmir. Ümumiyyətlə, rəsm əsərində əşyaların qarşılıqlı münasibətinin gözəl təzahürü rəssamın təxəyyülündən asılı olur. Bu təxəyyül sayəsində də rəssamlar bir-birindən fərqlənirlər. Daha sonra rəssam, əsərə gözəllik vermək üçün çayın kənarında müxtəlif heyvan şəkilləri çəkmək istəyir. Tutaq ki, şir ilə maralı çayın kənarında birgə göstərmək istəyir. Məlumdur ki, şir ilə maral bir yerə cəm olası heyvanlar deyil. Yəni əgər rəssam istəsə ki, tabloda şir ilə maralı bir-birinə yaxın məsafədə versin, mütləq şiri maralın arxası ilə sürətlə qaçan halda

çəkməlidir. Bu da rəssamın vahimə qüvvəsinin sayəsindədir. Çünki maralın şirdən qaçmasının səbəbi vahimə qüvvəsinin sayəsində dərk edilir.

Bu misalla zehnin müəyyən hallara düşərək yuxarıdakı qüvvələrdən necə istifadə etməsi daha da aydın olur. Onu da qeyd edək ki, musiqiçilər, konstruktorlar, memarlar, ədiblər, yazarlar və şairlər öz əsərlərini yuxarıdakı misala uyğun olaraq zehnin qüvvələrindən istifadə etməklə yaradırlar.<sup>27</sup>

### **Elm və mərifətlə Allaha yaxınlaşma**

Məlumdur ki İslam etiqadlarının əsası üç əsas təməl üzərində qurulmuşdur. Bunlar tovhid, nübuvvət və məəddir. Ədalət tovhidin, İmamətisə nübuvvətin əlavəsidir. Demək, İslam etiqadının varlıq təməlləri tovhid, məəd və onunla bağlı elmlər, nübuvvət və ən əhəmiyyətli imamət və vilayətdir. Dinimizdə etiqad mövzularının izahlarında bunların hər birinin tovhiddən qaynaqlandığının şahidi oluruq. Bütün bunlara elm və mərifət nuru ilə çatmaq olar. Allah barəsində, onun birliyi, subutiyyə (Allahda olan sifətlər), səbiyyə (Allahda olmayan sifətlər) cəlaliliyyə (gözəllik sifətləri), mələklər və qeyriləri, asimani kitablar haqda elm sahibi olmaq gözəl bir xüsusiyyət olduğu halda onun iman və mərifətlə qəbulu insanı ilahi məqama yaxınlaşmasında daha təsirlidir.

Burada təkcə elm kifayət eləmir, çünki şeytan da elmə sahib olduğu halda küfr edib kafir olmuşdu.

İman qəlbə xas olan bir hərəkətdir. Əqli dəlillər və ya dinlərin əhəmiyyəti və zərurət dəlili ilə hər hansı bir mövzuda elm sahibi olan bir şəxs, qəlbi ilə də o məlumatlara təslim olmalıdır. Təslimiyyət, xuzu, məsuliyyət və qəbuldan ibarət olan qəlbə bir sıra əməlləri də yerinə yetirmək lazımdır ki, insan mömin ola bilsin. İmanın kamalı arxayındır. Çünki imanla artmasının ardından qəlbimizdə arxayınlıq hissi hasil olacaq.

Qəlbin hissəsi olan təslim, ağıl hissəsi olan elmdən çox fərqlidir. bunu belə izah edirik ki bəzən insan Yaradanın, haqq gününü və digər inancları ağıl və elmi dəlillərlə təsdiq edir. amma qəlb onu qəbul etməkdə çətinlik çəkir.

“La ilahə illəllah “ həqiqəti ağıl və imanla qəbul edildikdə, qəl Allahla olur. Və insan Onun qarşısında tam surətdə təslim olur. Ondan başqa kimsədən kömək və məqam ummur. Belə bir fərd tamamilə dəyişmiş və riyadan uzaq olur. Allaha öz məhəbubuna çatmaqda sadıqanə və saf, möhkəm addımlarla irəliləyir.

Allahı tanımaq onun həqiqətini tanımaq və Onun buyurduğu yolla nəfsi kamala çatdırmaq məcazi deyil, həqiqi əməllərdəndir. Başqa sözlə desək, insanın allaha tərəf hərəkət etməsi agahlıq və ixtiyar üzündən olan bir hərəkətdir. Bu hərəkət yolu insan doğulduğu andan qüvvədə olub, öldüyü ana qədər olan zaman məsafəsində baş verir. Burada ilahi eşqin rolunu da unutmək olmaz.

---

<sup>27</sup>. Rauf İmranoğlu, “Məntiq” (2011-ci il), s. 55-68

Digər tərəfdən, Allaha yaxınlıq digər mənalarda olan məkan və zaman və məcazi yaxınlıq deyil, tam fərqli bir mənanı əhatə edir. Məqsəd və hədəf kamal yaxınlığı vücuti yaxınlıqdır. Bunu da aydın məsələdir ki elm və mərifət yolu ilə anlamaq olar.

Məsələyə aydınlıq gətirək. Dini əqidə və Kəlam kitablarına diqqət yetirsək görərik ki, vücut və varlıq məsələsində subuta yetirilmişdir ki, onların müxtəlif dərəcə və mərtəbələri vardır. Bu fərqlilik eynilə şiddətli və zəif nura oxşayır. Nurun ən aşağı mərtəbəsi zəif olsa da nurdur. Kulminasiya mərtəbəsi isə tamamilə nura bələnmişdir. Bu iki mərtəbə arasında yerləşən boşluqlar hər biri dərəcə ölçüsünə görə olsa da nur hesab olunur. Fərqsə yalnız zəif və şiddətli olmaqdır.

Vücut da eynilə belədir. Onun aşağı mərtəbəsi təbiət və maddə, ən yüksək mərtəbəsi Allahın vücut baxımında sonsuz olan müqəddəs Zətiyədir. Vücutda eynilə nurda olduğu kimi şiddət və zəiflə fərqlənir. Vücut güclü olduqda kamala çatma şansı daha artıq olur. Əksinə, vücut nə qədər zəif olarsa Allahın vacibul-vücutundan da bir o qədər uzaq olar.

Bu müqəddiməyə əsasən insan ruhunun Allah qatına nə qədər yaxın və uzaq olmasını təsəvvür etmək mənəvi çətin deyildir. Mücərrəd olan ruhumuz maddi olan bədənimizlə birlikdə hərəkət edə bilir, kamilləşir və nəhayət öz vücutunun son mərhələsinə çatır. Bəs biz həyatımız boyu nə qədər çox kamal kəsb edərsək, vücut mərhələlərində bir o qədər təkamülə çatırıq və eyni o həddə Allaya yaxınlaşmış olarıq. İman məhz həmin nurdur ki bizə bu yolda yoldaşlıq edir. İman saleh əməllə birləşsə, qürb məqamına daha tez çatmağa kömək olar.

Deməli, burdan aydın olur ki, bizim hərəkətimiz sonsuz bir məqsədə doğru davam edir. Hər birimiz öz səy və bacarığımız müqabilində qürb məqamına nail ola bilərik. Başqa cür ifadə etsək, bu “qürb məqamı” bir nöqtə deyil əksinə, müxtəlif dərəcələrə malik olan bir həqiqətdir. Bəs əslində qürb nisbi məsələdir. Biz də öz fəaliyyətimizin müqabilində onun məqamlarını fəth edib, İlahi feyzlərdən bəhrələnməyə bilərik.

## **Əxlaq, saleh əməldir**

İmandan sonrakı ən bəyənən əməl saleh əməl və yaxşı işlərdir. Bu qənaətə Allahın ayələrinə əsasən gəlmək olar. Allah imandan sonra İlahi dərəcəyə yaxınlaşmağa və ali-insani dərəcələrə nail olmaqdan ötrü saleh əməlin vacibliyini vurğulayır. :

“Hər kəs iman və saleh əməllə Allaha tərəf gedərsə, məhz onlar çox yüksək dərəcələrə və məqamlara nail olurlar.”<sup>28</sup>

Saleh əməl müqəddəs şəriətimizdə vacib və ya müstəhəb əməl kimi təqdim edilir. Ən gözəl əxlaqi keyfiyyətlərdən sayılır. Qiyamət günü əməl tərəzisində qoyulacaq

olanlardan ən əsası saleh əməllərdir. Burada imanın rolu da istisna deyil. İmam Sadiqdən bu haqda belə rəvayət olunur ki, iman yalnız saleh əməllə sabit olur.<sup>29</sup>

Əməlin saleh olmasının yeganə meyarı onun şəriət və vəhylə müvafiq, uyğun olmasıdır. Elmi və qəlbi etiqadlar əməllə birləşsə, təkamül yolunda addımlamaq daha rahat olar. Elm və əməl arasında kökdən gələn bir bağlılıq vardır. Hər kəs öz daxili aləminə görə əməl edir. Uca Allah İsrə surəsində bu mövzuya toxunur:

“De: hər kəs öz qabiliyyətinə görə iş görər “. <sup>30</sup>

Ayə insan əməlinin onun xislətinə və bənzəyişinə uyğun və müvafiq olduğunu bildirir. Bu, əmələ nisbətdə sanki bədəndə cərəyan edən ruh kimidir ki, əzaları və əməlləri ilə ruhun mənəvi halını təmsil edir. <sup>31</sup>

Hasıl olan budur ki, əgər insan ondan saleh əməllərin zahir olması üçün Uca Allahın əxlaqları ilə əxlaqlanmaq istəsə, gərək birinci növbədə qəlbi etiqadlarını düzəltsin. Kamilliyin zirvə nöqtəsi hər şeyi Allahdan bilməkdir. Yəni hədəfə çatmaq üçün irəliləyən kamil insan üçün Allahın iradə və istəyi hər şeydən üstündür. Bu isə ona dəlalət edir ki Allahın buyurduğu hər bir şeyi qəbul və əməl etməlidir. Əməl etmədən öyrənməyin faydası yoxdur. Necə ki Allah buyurmuşdur:

“Tövrata əməl etməyə mükəlləf olan, lakin onun haqqını verməyən kəslər( əməl etməyənlər) belində çoxlu kitab daşıyan ulağa bənzərlər. Allahın ayələrini yalan sayanlar barədə çəkilən məsəl necə də pisdir. Allah zalım qövmü doğru yola yönəltməz!”. <sup>32</sup>

Göründüyü kimi bu və bunun kimi bir çox ayədə yəhudilərin küfrünə, müşriklərin fəsadına, münafıqların müsəlmanlara qarşı olan nifaqına eləcə də peyğəmbər və möminlərin imanına, onların əməllərini və hərəkətlərini dəlil olaraq göstərir. Əməlin necəliyi insanın elminə münasibdir və buna dəlalət edir. <sup>33</sup>(əlmizan)Ona görə də tovhiddəki terminləri tanımaq deyil, əksinə, onları tanımaq insanı hədəfə doğru aparan bir vəsilədir ki, insan onunla kamilləşir. Buda özlüyündə əməli tovhiddir.

Deməli, mühüm etiqad məsələlərindən biri insanın xoşbəxtliyində iman və əməlin roludur. Müqəddəs kitabımız imansız əməli faydasız hesab edir. Çünki insanın gordüyü bütün işlər üçün iki hal mümkündür; İş görənin məqsədi Allahın razılığıdır, yada hansısa şəxsi məqsəddir. <sup>34</sup>

Saleh əməl imanın şərtidir. Bizim əqidəmizə görə axirət səadətini yalnız müsəlman anlaya bilər. Yeganə doğru yol İslam dini olduğundan, onun göstərdiyi yol da, göstərişlərə əməl etməkdir. Bu göstərişləri bizə Peyğəmbərimizvə onun pak Əhli-beyti verir. Əhli- beyt yolunu tutanların həqiqəti tanımaqda heç bir problemləri

---

29 - Vəsailuş-şia /cild 15, səh 168, hədis 6

30 - İsrə / 84

31 - Seyyid Kamal Heydəri, Ruhun tərbiyəsi, səh. 30

32 - Cümə /5

33 - Əl-Mizan /cild3, səh 189

34 - Misbah, Allaha doğru, səh 133

yoxdur. Onlar məqsədə doğru düzgün hərəkət edən İlahinin bizə bəxş etdiyi rəhmətdir.

Həzrət Əlinin(ə) yetimlərin qayğısına qalması, onları himayəsinə götürməsi bizə sübut və nümunədir. Pis işlə Allahın qəzəbinə, onun öz bəndələrindən üz döndərməsinə səbəb olur. “Allah Qiyamət günündə onları dindirməz, onlara nəzər salmaz!”<sup>35</sup>

Saleh əməlli möminlər Allahın etinasızlığından çox qorxurlar. Bu eyni zamanda fitri bir hisdir. Zahirə kiçik görünən bu əməllər batində Allahın razılığına səbəb olur. İsar, sileyi- rəhm, insaf və mərhəmət də bu katiqoriyaya aiddir. Niyyəti Allahın razılığı olan hər bir iş saleh əməl adlanır. Hədislərimizdə bu haqda çox oxumaq olar. Saleh əməlin savabını saymaqla qurtarmaz. Saleh əməl yerinə yetirən və ya bir ehtiyacı mömin qardaşının istəyini ödəmək, Həcc əməlini yerinə yetirmək qədər qiymətlidir Allah yanında. Həzrət Sadiq (ə) buyurur: “Ey Cündəb oğlu! Dostluğun və düşmənçiliyin Allah xatirinə olsun.”<sup>36</sup>

Saleh əməlin təməlində bu prinsip durarsa, nə xoş bizim halımıza! Bəli, bu olduqca çətin işdir və güclü iman istəyir. Müqəddəs kitabımızda dəfələrlə bu mövzuya toxunulmuşdur. “Rəbbin yalnız ona ibadət etməyi və valideynlərinə yaxşılığı buyurmuşdur”<sup>2</sup>, “Biz insana ata-anasına yaxşılıq etməyi tapşırırdıq.”<sup>37</sup> Hətta Allah sübhənəhu -təala Əhli-beytə olan sevgisinə işarə edərək buyurur:

“(Ya Peyğəmbər!) De ki, mən sizdən təbliğim müqabilində ən yaxınlarımı sevməkdən başqa bir şey istəmirəm”<sup>38</sup>

Saf məhəbbət, sevgi, mərhəmət və ehtiram özü də saleh əməllərdən sayılır.

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, təkamül yolunda həqiqət axtarışına çıxan hər bir fərd, saleh əməllərdən yni keçməməli, onları öz ömürləri boyu həyata keçirməlidirlər. Səbəb:

“Biz yaxşı iş görənlərin mükafatını zay etmərik”<sup>39</sup>

“Xeyir işlər görənlər mütləq mükafatlanacaqlar”<sup>40</sup>

“Kim zərrə qədər yaxşı əməl etsə, onu görəcek, kim zərrə qədər pislik etsə, onu görəcekdir”<sup>41</sup>

İnsan xeyir və şər əməllərinin nəticəsini deyil, batinini görəcekdir.

Qəlblə qılınan namazın dəyəri ölçülməzdir. Zahirən düzgün qılınan namaz daxilən də düzgünvə təmiz surətdə olmalıdır. Diqqətli olaq! Namazı ömrün son namazı kimi qılaq. Bu bizə tövsiyə olunur. “Ehsan odur ki, Allaha onu görmüş kimi ibadət edəsən. Əgər sən Onu görmürsənsə, O səni görür.”<sup>41</sup>

---

<sup>35</sup> - Ali İmran /77

<sup>36</sup> - İsra /23

<sup>37</sup> - Loğman / 14

<sup>38</sup> - Şura/23

<sup>39</sup> - Kəhf /30

<sup>40</sup> - Zəlzələ /7-8

<sup>41</sup> - Biharul-ənvər / 70 -ci cild

## Egoizmin əxlaqa vurduğu zərərlər

Egoizm fəsadların anası ( ummul- fəsad) və bütün günahların mənşəyi kimi tanınır. Nəfsin paklaşdırılmasında ciddi maneə hesab edilir.

Bilməliyik ki, hər bir canlı varlıq özünün zatına, fel və kamallarına məhəbbət bəsləyir. Yəni təbii olaraq özünü sevir. Deməli, özünü sevməyi tam şəkildə məzəmmət etmək olmaz. Digər tərəfdən, əvvəldə qeyd etdik ki insanda iki “öz” insani və heyvani öz mövcuddur. İlahi yönə malik olan insani nəfs vəya həmin öz, mələkut aləmindən nazil olmuşdur. Məqsədi insanı yer üzünün xəlifəsi qərar verməkdir. İnsani öz elm, həyat, qüdrət, rəhmət, ehsan, feyz və kamal sifətlərinə meyillidir və onları sevir. Deməli, biz özümüzü bu yöndən seversək, əxlaqi fəzilətlərə, bütün kamallara və yaxşılıqların mənşəyinə yəni Allaha yaxınlaşacağıq. Bəyənən sifətlər vücudumuzda canlanacaqdır. Yox əgər heyvani öz dediyimiz bütün heyvani qərizə və meyillərin arxasınca olub, nəfsi -əmmarənin gücləndirsək, ağıl və imanı özümüzdən uzaqlaşdırıb, tədricən heyvani “mən”liyi sevecəyik. Belə olan halda həqiqi insaniyətdən uzaqlaşacağıq və bu özünüsevmə bütün pisliliklərin açarı və məzəmmət olunanıdır.

Özünü sevmək yalnız heyvani istəklərin təmin olunmasıdır. Nəfs bu hədəfinə nail olmaqçün özünü azad hiss edir, heç bir məsuliyyət qəbul etmək istəmir. İnsan nəfsini razı salmaqdan ötrü başqa bir hədəfi olmadığından, öz hədəfinə nail olmaq üçün bütün yolları mübah sayır, hər bir çirkin iş bəraət qazandırır. Bu yolda zülm etməkdən, yalan danışmaq, töhmət vurmaq, xəyanət və digər günahlardan imtina etmir. Zülm etmək onun yaratdığı bir fəsaddır.

Özünəpərəstiş insanı elə bir nöqtəyə gətirib çıxarır ki, insan onu yaradana qarşı baş əyməyə belə razı olmur. Buradan da bütün günahların mənşəyinin egoizm olduğu açıq-aydın görünür. Yalnız öz şəxsi mənafeələrini qoruyan “mən”, insanı Allah və cəmiyyət qarşısında azgınlığa, cinayətlərə sürükləyir. Egoizmin ən so həddi isə fironlaşaraq “ mən Allaham” deməsidir.

Nəfsini özünə tanrı nisbət qərar verən insanın əslində ağıl qüvvəsi düzgün fəaliyyət göstərmir.

Onun gözləri və qulaqları tutulub, gözləri kor olur. “ Həvai nəfsini özünə Tanrı edəni gördünmü? <sup>42</sup>

Allah belə insanların azgınlığını artırır və bütün qurtuluş yollarını onun üzünə bağlayır. Egoist insanlar heç vaxt Allahı görə bilməz. O hara baxırsa, özünü və istəklərini görür, qəlbləri daşlaşır və təkəbbürlük hissi vücudlarını bürüyür. Nəzərinizə çatdıraq ki, təkəbbürlük hissi elə bir maneədir ki, insanı belə rahatlıqla Allaha boyun əyməyə qoymur.

---

<sup>42</sup> - Cəsiyə\23

## Nəticə

Fəzilətlərin ən üstünü, kamalın ən son həddi məhz ədalətdir. Ədalət varsa, deməli, bütün fəzilətlər də vardır. Ədalətin əksi zülmüdür, zülm də bütün qəbahətləri özündə toplayır. Ədalət də elə bir xüsusiyyət, elə bir keyfiyyətdir ki, onun sayəsində bütün işlər normal həddə tənzimlənir, insanın nəfsindəki müxtəlif qüvvələr arasında uyğunluq yaranır, qüvvələrdən biri digərinə qarşı çıxmır.

Ədalətin əsas əxlaqi fəzilətli və özəlliyi ondadır ki, o müxtəlif işlər arasında heç bir fərq qoymur, müxtəlifliyi, mübahisəni, ayrışdırıcıyı yatırır. İnsanı ayrı-ayrı tərəflərə çəkmək istəyən qüvvələrin hamısını normallaşdırıb ifrata varmağa (həddini aşmağa) və ya əndazəsindən geri qalmağa qoymur. Bütün qüvvələr sanki birləşib eyni məqsədə xidmət etməyə başlayırlar ki, bunun da nəticəsi olaraq vəhdət yaranır. Sözsüz ki, vəhdət çoxluqdan daha yaxşı, daha üstündür. Deməli, varlıqların da ən üstünü heç bir tərkib hissəsi olmayan, vəhdət halında olanıdır ki, bu da yalnız Allah-Taaladır. Digər varlıqlar da məhz Onun sayəsində var olmuşlar. Dünyadakı vəhdətlər də Onun vəhdətinin təəcəssümüdür. Vəhdətin elə bir xoş ətri vardır ki, onu əhli olan insanlar hiss edə bilirlər.

Ədalətin işi odur ki, hər şeyi ifrat və onun əks tərəfindən qoruyub orta həddə saxlasın.

Ədalət ya əxlaq və əməllər baxımından olur, ya pay bölgüsündə, ya camaatla rəftarda, ya da, idarəçilikdə. Sadalananların hamısında ədalətli şəxs odur ki, iki tərəfdən birinə meyl göstərməyib tam obyektiv olsun. Hamıya eyni gözlə baxıb normadan ifrata varmasın, yaxud normadan geri qalmasın. Bunun üçün də hər şeyin normal həddini eləcə də onun ifrat və qarşı tərəflərini tanımaq lazımdır. Bu isə olduqca çətin məsələdir. Hər şeyin normal həddini tanımaq hamıya müyəssər olan şey deyil. Ölçünü dəqiq ölçmək üçün tərəzidən istifadə olunduğu kimi, ədalətin də bir tərəzisi olmalıdır. Ədalət tərəzisi də Allahın hökmləri və Peyğəmbərin sünnəsidir. Deməli, əsl ədalətli şəxs Allahın hökmləri və Peyğəmbərin sünnəsini çox gözəl bilməlidir.

Ədalət haqqında qeyd edilənlərdən belə məlum olur ki, hər insanın kamal və səadətin son həddinə çatması onun ədalətli olmasına bağlıdır. Ədalət də bütün işlərdə, əməllərdə, hərəkətlərdə orta yolu tutmaqdan ibarətdir. Elə bir yol seçilməlidir ki, nə həddi aşasan (ifrata varasan), nə də geri qalasan: İstər insanın özünə münasibətində olsun, istərsə də, başqaları ilə münasibətdə. Dünya və Axirət səadəti də, məhz orta yolla getməklə hasil olur.

İnsanın orta yolu tutub getməsi üçün ilk növbədə bacardığı qədər elmlə əməli birləşdirib onların arasında irəliləməlidir. Təkcə elmlə kifayətlənib əməlsiz qalmaq

olmaz, eləcə də elmsiz, kor-koranə əməl etmək heç bir işə yaramaz. Elm ilə əməldən – ikisindən biri ilə kifayətlənən şəxsdən Peyğəmbər (s) həzər edir.

Əməlsiz elmin heç bir faydası yoxdur. Alimin bir günahı bağışlanılana qədər cahilin yetmiş günahı bağışlanır. Elmsiz əməl də hədəyə getmiş zəhmətlərdən başqa şey deyil. Əməl zamanı insan zahirlə batini birləşdirməlidir. Təkcə zahiri bəzəyib batini çirkin saxlamaq və yaxud batini bəzəyib zahiri çirkinliklər içində qoymaq da düzgün deyil. Zahirini bəzəyib batinini çirkin saxlayan şəxs gözəl bəzənib gəlin paltarı geymiş qoca qarıya bənzər. Təbii ki, zahiri nə qədər gözəl görünsə də, qocalığı onu dəyərdən salır. Batinini bəzəyib zahirini çirkinliklər içində qoyan şəxs də nəcasət quyusuna atılmış qiymətli daşa bənzər. Buna görə, hər ikisinə də diqqəti yönəldib orta yolu tutmaq zəruridir.

Elm, mərifət öyrənərkən də ifrat varmaq, yaxud geriye qalmaq lazım deyil: Həm batini və əqli elmləri, həm də zahiri və şəriət elmlərini öyrənmək lazımdır. Ayə və hədislərin zahiri mənasını öyrənib əsas mənasından xəbərsiz qalanlardan olmamalıyıq! Belələri özlərini alim hesab edib həqiqi alimlərin fikirlərini öyrənmədən, sözlərini dinləmədən onları nadan, hətta yeri gəldikdə kafir də adlandırırlar.

Bütün ömrünü dəqiq elmlərə sərf edib hər şeyi aqlın ixtiyarına buraxan, aqlın başa düşə bilmədiklərini qəbul etməyənlərdən də olmamalıyıq! Belələri, hətta Quran ayələrini də öz başa düşükləri kimi təfsir edir, Peyğəmbərin (s) hədislərinə məhəl qoymurlar, şəriət alimlərini qınaq obyektinə çevirirlər. Peyğəmbərlərin vərəsələri sayılan alimləri savadsızlıqda ittiham edib, özlərini alim kimi qələmə verirlər. Ağılla xəyalı ayırd etmədikləri halda özlərini ağıllı hesab edirlər. Onlar şəriətin köməyi olmadan aqlın heç nə edə bilməyəcəyindən xəbərsizdirlər. Buna görə də, həm əqli, həm nəqli elmləri bir araya gətirmək, yəni ikisinin arasında olan bir mövqe seçmək lazımdır.

Elm öyrənmək istəyən şəxs, hər şeydən öncə Şəriət Sahibindən özünə bir bələdçi istəməli, sonra da aqlını həmin bələdçinin ardınca aparmalıdır. Aqlını işə salmaqla yanaşı ibadəti də öz yerində olmalıdır. Məhz belə olduqda aqlın gəldiyi nəticə şəriətə müvafiq olacaqdır.

Ədalət sifətinin tələbinə uyğun olaraq ağıl qüvvəsi digər qüvvələrə hakim kəsilməli, hamısını öz hakimiyyəti altında birləşdirməlidir. Buna görə də hamı çalışmalıdır ki, bütün qüvvələrini aqlına tabe etsin. Belə olarsa, onda insan Allahın yer üzərindəki həqiqi xəlifəsinə çevrilər. Özünü islah etməyib ədalət sifətinə yiyələnməyən insan başqalarını da islah edə bilməz. Başqalarını islah etməzdən öncə insan ilk növbədə özünü islah etməlidir, əks təqdirdə onun kimisə islah etməyə mənəvi haqqı çatmır. Axı özü ilə bacarmayan şəxs başqaları ilə necə bacara bilər?! ... İnsanlara başçılıq edə biləcək əsl hökmdar özünü islah etmiş şəxsdir. Əgər rəiyyətdə belə bir insan başçılıq edərsə, onda cəmiyyətdəki bütün əxlaqi pozğunluqlar aradan qalxar, hər şeydə ədalət öz yerini tutar, nəticədə Allahın maddi və mənəvi nemətləri onların

üzərinə yağar. Təsadüfi deyil ki, ədalətin növləri arasında ən şərəfətli, ən üstünü hökmdarın ədalətli olmasıdır. Hətta digər ədalətlər də məhz onun ədalətindən asılıdır. Hökmdar ədalətli deyil, zalım olarsa, bu zaman başqaları da ədaləti icra edə bilməzlər, çünki ədalətə qarşı çıxan hökmdar hər işi ədalətlə icra etmək istəyənlərin də qarşısını alacaq. Cəmiyyətdə fitnə-fəsad baş alıb gedəcək, hamı ədalətsizliyə tuş gələcək. Bir sözlə, kamala, səadətə çatmağın, elm, mərifət əldə etməyin, şəriətin cəmiyyətdə icra edilməsinin açarı hökmdarın ədalətli olmasındadır...

Hədislərdə buyurulmuşdur ki, ədalətli hökmdar rəiyyətin bütün savab işlərinə şərikdir, həmçinin zalım hökmdar da rəiyyətin bütün günah işlərinə şərikdir. Həzrət Peyğəmbər (s) buyurmuşdur :”Qiyamət günündə Allaha ən yaxın bəndə ədalətli hökmdar, Allahın mərhəmətindən ən uzaq şəxs də zalım hökmdar olacaq.” Başqa bir hədisdə buyurur: “Bir saat ədalətli olmaq yetmiş illik ibadətdən üstündür.”<sup>43</sup>

## **Ədəbiyyat**

1. Qurani-Kərim
2. Hilli, “Kəşful murad fi şərhi təcridil - etiqađ”
3. Misbah Yəzdi, “Düruse fəlsəfeye əxlaq”
4. Mail İsmayıloğlu, “Din fəlsəfəsi” (2009-cu il)
5. Təmini Amidi, Əbdulvahid ibn Məhəmməd “Ğurərul-hikəm və durərul-kiləm”,
6. Mirzə Hüseyn Nuri, Müstədrəkül-vəsail
7. Əllamə Məclisi, Biharul-ənvar, c. 78
8. Məhəmməd ibn Yəqub ibn İshaq Kuleyni, “Üsuli-əl-Kafi”, c.2
9. Şeyx Səduq ibn Babuveyh, “ Tövhid ”
10. Rauf İmranoğlu, “Məntiq” (2011-ci il),
11. Ayətullah əl-üzma Nasir Məkarim Şirazi, “Təfsiri nümunə” (2018), c. 16
12. Şeyx Əhməd Nəraqi; “Meracus-Səadə” (Səadət zirvəsində, Çap ili: 2012 )
13. Şeyx Təbərsi , “Məcməül-bəyan”, c.10
14. Sərrac Tusi “Lümə” 1960-cı il
15. S. Xəlilov, “Fəlsəfə: tarix və müasirlik”
16. Əxbər əl-Həllac, 1936-cı il
17. Könül Bünyadzadə, “İnsan: kamilliyin arxitektonikası” (Bakı – 2014-cü il),
18. Mürtezə Mütəhhəri, “İlahi ədalət
19. Molla Sədra, “Əsfariərbə”
20. Cəfər Sübhani, “İlahiyyat”
21. Məhəmməd Hüseyn Təbatəbai, “Əl-mizan”
22. Məhəmməd Təqi Misbah Yəzdi, “Amuzeşi fəlsəfə”
23. Məhəmməd Hüseyn Təbatəbai, “Nihayətul-hikmət”

---

<sup>43</sup>. Şeyx Əhməd Nəraqi; “Meracus-Səadə” (Səadət zirvəsində, Çap ili: 2012 ), s. 36-41

24. İmam Ruhullah Xomeyni, “Qırx hədisin şərhı
25. Görünüş: “Ruzi kəsb etməkdə insanın rolu”. Görünüş: “Hidayət və ilahi izlə (zələlət)”
26. Mətləb Baqir, “İslam fəlsəfəsi ilə tanışlıq”, Sadate Razavi nəşriyyatı, Çap tarixi 2005-ci il.
27. “Əl-mənhəcul-qəba”, cild 5,
28. Nasir Məkarim Şirazi, “Təfsiri nümunə”, cild 10. Nəşr tarixi: hicri şəmsi ili ilə 29/01/1394
29. Ayətullah Nasir Məkarim Şirazinin “Quranda əxlaq” kitabından iqtibas edilib (“İmam Əli ibn Əbi Talib (ə)” mədrəsəsi, Qum, ilk nəşr, 1998), c. 1
30. Misirli Seyid Qütb (1906-1966), “Fi-Zilalil-Quran” təfsiri, c.6
31. Əbdül-Əli ibn Cümə “Nurus-Səqəleyn” təfsiri, c. 4

#### **Rus dili**

- 32.“Komsomolskaya Pravda Gürcüstanda” qəzeti, 2-8 fevral 2007 il , Svetlana Kuzina, tərcümə etdi: Əzimov İlqar.
33. Бэкон Фр. Великое восстановление наук // Сочинения в 2 томах. Т.1 М.: Мысль, 1977